

TARİH

ALANINDA ARAŞTIRMALAR VE DEĞERLENDİRMELER

HAZİRAN 2026

EDİTÖR

Doç. Dr. Fahri ÖZTEKE

İmtiyaz Sahibi / Yaşar Hız
Yayına Hazırlayan / Gece Kitaplığı

Birinci Basım / HAZİRAN 2026 - Ankara
ISBN / 978-625-321-152-3

© copyright

Bu kitabın tüm yayın hakları Gece Kitaplığı'na aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Gece Kitaplığı

Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

0312 384 80 40

www.gecekitapligi.com / gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt

Bizim Büro

Sertifika No: 42488

TARİH
ALANINDA ARAŞTIRMALAR VE
DEĞERLENDİRMELER

HAZİRAN 2026

EDİTÖR
Doç. Dr. Fahri ÖZTEKE

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA (1914-1918) DARÜLFÜNUNUN ÜSTLENDİĞİ KRİTİK MİSYON

Azize EREL 7

BÖLÜM 2

ŞAPKA İKTİSASI YASASI'NIN SOSYOLOJİK TAHLİLİ

Fahri ÖZTEKE 19

BÖLÜM 3

TÜRK HARF DEVRİMİ: TARİHSEL VE SOSYOLOJİK DİYALEKTİK

Mehmet Salih DEMİR 29

BÖLÜM 4

TÜRK BASININDA DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNİN TAHLİLİ (1923-1938)

Merve GÜNER 53

BÖLÜM 5

1939-1945 YILLARI ARASINDA TÜRK EKONOMİSİ VE LİBERALİZM

Nizam AVCI 73

BÖLÜM 6

MİLLİ MÜCADELE VE TEK PARTİ DÖNEMİ GENÇLİK OLAYLARI (1919-1950)

Sefa Salih AYDEMİR , Kürşat KURTULGAN 91

BÖLÜM 1

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA (1914-1918) DARÜLFÜNUNUN ÜSTLENDİĞİ KRİTİK MİSYON¹

Azize EREL²

¹ Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tez konumundan üretilmiştir.

² Yüksek Lisans Öğrencisi Kurumu: Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı azizeerel.2134@gmail.com

GİRİŞ

İnsanlık, coğrafi keşifler sonucunda yeryüzünün daha geniş olduğunu kavradı. Fakat “yeni ümit kapıları” açan bu keşiflerin bütün sonuçları olumlu değildi. Sürecin sonunda emperyalistler, ulaştıkları bölgelerdeki yerli halkı (aborjin) köleleştirip onların elindeki zenginliklere el koydu. Böylece dünya tarihinin kırılma anlarından biri sayılan “sömürgecilik/emperyalizm yarışı” başladı. Söz konusu yarış, ulusların ortak hafızasına kazınacak ve sonu trajediyle noktalanacak birçok gelişmenin ana sebebini teşkil etti. Yüz binlerce insanın yaşamına mâl olan Birinci Dünya Savaşı’nın çıkmasında da sömürgecilik en temel unsurlardan biri sayıldı. Esasen Büyük Savaş’a giden yol sanıldığından çok daha çetrefilliydi. Tarih biliminin araştırma disiplini çerçevesinde incelendiğinde, dört yıldan fazla süren savaşın başlamasında rol oynayan etmenleri, en az 150-200 yıl öncesine kadar giderek anlamak mümkündür. Bu nedenle askeri tarih uzmanları, savaşın nedenleri genel ve özel olmak üzere iki gruba ayırmışlardır.

Kilisenin verdiği destekle 17. yüzyılda sömürgecilik farklı bir karaktere büründü. Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali’ne ait değerlerin büyük devletlerce manipüle edilmesi bloklaşmayı tetikledi. Hammaddeye duyulan gereksinim ve milliyetçiliğin farklı versiyonları 20. yüzyılda küresel çaplı anlaşmazlıkları kaçınılmaz kıldı. Üstüne üstlük Avrupa ve Asya toplumlarının karşı karşıya geldiği Balkan Savaşları (1912-1913), mevcut dengeleri tepeden tırnağa değiştirdi. Böyle bir atmosferde Avusturya-Macaristan Veliahdı Franz Ferdinand ve eşi, 28 Haziran 1914 günü Saraybosna’da Sırp milliyetçisi bir genç tarafından vurularak öldürüldü. Bu gelişme bardağı taşıran son damla misali savaşı fişeklemeye yetip arttı.

Osmanlılarında aralarında bulunduğu Almanya liderliğindeki birlik (İttifak Devletleri) ile İngiltere’nin sözünü dinlettirdiği İtilaf Devletleri arasında, üç kıtada cereyan eden savaş her iki tarafa büyük kayıplar verdirdi. Bloklar arası hesaplaşma olanca hızıyla sürerken, özellikle Çanakkale cephesinde yaşananlar savaşın Osmanlılardan ne kadar pay koparma ekseninde gerçekleştiği hakikatini gün yüzüne çıkardı (Belen, 1967: 67). Henüz daha Balkan bozgununun yaraları sarılmadan hazırlıksız yakalanan Cihan Harbi’nde Türk milleti tüm imkânlarını seferber ederek vatanını savundu. Bu yıllarda genç bir komutan olan Mustafa Kemal Atatürk ise batı, doğu ve güney cephelerindeki askeri birlikleri başarılı şekilde koordine ederek örnek bir liderlik sergiledi. Böylece Osmanlı çınarından hâsıl olacak yeni Türk devletinin kurucusu tüm dünya tarafından tanınmaya başladı.

Almanya ile imzalanan gizli ittifak antlaşması (2 Ağustos 1914) ve Alman bandıralı iki geminin (Goeben-Göben ve Breslav-Breslau) Akdeniz’de İngilizlerden kaçarak Osmanlıya sığınmasından sonra İstanbul’da savaş rüzgârları daha fazla kendini hissettirdi. Yavuz Sultan Selim ve Midilli isimlerini alan Alman gemilerinin Karadeniz’de Rus limanlarına (Sivastopol ve Kerç) saldırmasıyla bombanın pimi çekildi. Savaşın başında tarafsızlığını ilan eden Osmanlı devleti, 11 Kasım 1914 günü kendini resmen savaşın içinde buldu. Dünya tarihinin en uzun ömürlü devletlerinden biri olan Osmanlılar artık topraklarının tasfiyesi ile sonuçlanacak bir girdabın içine daldı. Sultan V. Mehmed (hükümdarlık yılları 1909-1918) ve hükümetin seferberlik ilan etmesiyle tüm ülkede şartlar hızlı şekilde değişti. Şeyhülislam Mustafa Hayri’nin (1867-1921) 14 Kasım 1914 günü Fatih Camiinde okuduğu “cihad-ı ekber” sayesinde askere alım işlemleri ivme kazandı (Şakir, 1944: 96). Müslüman halk, savaşı hilal-haçlı mücadelesi olarak algıladı.

Savaşın gidişatına doğrudan yön vermesi, insani sermaye kayıplarına neden olması, Atatürk’ün askeri dehasının fark edilmesi ve birbirinden farklı sonuçları açısından Osmanlılara karşı açılmış cepheler içinde en kritik öneme sahip olanı hiç kuşkusuz Çanakkale idi. İngiliz ve Fransız komutanlar önderliğinde savaşan İtilaf kuvvetleri, bir ay zarfında boğazları aşıp Rusya’ya yardım ulaştırmayı amaçlamıştı. Hedeflerine vasıl olmak için her yolu deneyen müttefikler, savaş sırasında insanlık suçu sayılacak eylemler işledi. Hilal-i Ahmer bayrağı çekilmiş bir Osmanlı hastanesinin bombalanması ve Türk askerlerine karşı boğucu gaz içerikli

patlayıcı madde kullanılması bu suçlardan (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, 2005: 143) sadece birkaçıydı. Yangın yerine dönen Osmanlı topraklarındaki vahim gelişmeler ülkenin tek sivil yükseköğretim kurumu Darülfünunu da doğrudan etkiledi. Türkiye’de modernleşmenin öncü kurumlarından sayılabilecek okulda (Özteke, 2019: 232) birçok şubede bırakın ders işlemeyi öğretim üyesi ve talebe kalmadı.

Okulun Büyük Savaş sırasında öğrencisinden müderrisine, “revir” gibi kullanılan sınıflarından “yemeksiz” yemekhanesine kadar orijinal belgeler ışığında başından geçenleri ele alan bu çalışma üç bölümden ibarettir. İlk bölümde savaşta farklı cephelerde görev alan müderris ve öğrencilerin fedakârlıkları göz önüne serildi. İkinci bölümde, Darülfünunun topyekûn ortaya koyduğu kahramanlığın Macarlar tarafından nasıl takdir edildiği ve bunun diplomasıye olan yansımaları ele alındı. Son bölümde ise, tüm zorluklara rağmen Darülfünunun bilimsel faaliyetleri yürütme gayreti değerlendirildi. Yalnızca nesnel bir biçimde gerçeğin peşinde koşularak oluşturulan çalışmada arşiv belgeleri, süreli yayınlar ve dönemin olaylarını kritize eden kaynaklardan yararlanıldı.

1. Sıra İle Cephe Arasında Geçen Yaşamlar

Osmanlı devletinin girdiği son savaş olan Birinci Dünya Savaşı, çoğu kurum gibi Darülfünun üzerinde de önemli tesirler bıraktı. Şubelerden enstitülere, öğrenci alımlarından müderrislerin ders programlarına kadar, eğitim öğretimdeki işleyiş gözden geçirilerek revize edildi. Binlerce öğrenci ve onlarca müderris cepheye koştukları için okul adeta boş kaldı. Savaş koşullarında maarif bütçesinden Darülfünuna, yıllık %11 ile %14 arası pay ayrıldı.¹ Ders işlenen az sayıdaki şubede yaşananlar yürek burkan cinstendi. Çoğu vakit öğrencilerin yiyecek ihtiyacı dahi karşılanamadı. Çanakkale’de çatışmalar başlar başlamaz, Hilal-i Ahmer ve I. Kolordunun hizmetine giren Darülfünun savaş boyunca yarı hastane yarı kışla görüntüsünü andırdı. Yaklaşık bir buçuk yıl boyunca topçu birlikleri tarafından kullanılan Hukuk Şubesi Darülmesai, daha sonra boşaltılarak tekrar şubeye bırakıldı (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], MF.MKT., 1214-24, H. 11.04.1334). Birinci Dünya Savaşı’nın hemen başında İstanbul’un farklı semtlerinde 11000’den çok yatak kapasitesine sahip hastaneler kuruldu. Maarif Nezareti ve Hilal-i Ahmerin koordineli hareket etmesi sonucu belirtilen rakamın yarıdan fazlası okul binalarından karşılandı. Çanakkale’den akın akın gelen yaralı askerler nedeniyle yatak kapasitesi giderek artırıldı. Cepheye askeri tabip ve eczacı temin eden Tıp Fakültesinin 1700, Zeyneb Hanım Konağı’ndaki Darülfünun merkezi binasının ise 500 yataklık kapasiteyle hizmet vermesi tasarlandı (Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi [ATASE], 1331).

En başta Tıp Fakültesindekiler olmak üzere öğrenciler, seferberlik anında cepheye hizmet etmekle mükellef kılındı. Olağanüstü şartlar nedeniyle 17 Haziran 1916 tarihli kanunun ilk maddesi ile “*Tıp Fakültesi talebelerinin seferberlik hasebiyle ordu hidemat-ı sıhhiyesinde sınıflarına nazaran sıhhiye çavuşu veya başçavuş olarak istidam edilmesi*” karara bağlandı (Takvim-i Vekayi, 7 Haziran 1332: 1). Savaşın gidişatına göre sınavlara katılmalarına izin verildi ve işleri biter bitmez birliklere dönmeleri emredildi. Savaşta ağırlıklı olarak Çanakkale ve çevresindeki birliklere destek veren Darülfünun müderris ve öğrencileri, zamanla Galiçya-Makedonya cephesinde de kılıç kuşandı. Öyle ki, arşiv kaynaklarından öğrencilerden bir bölümünün Bulgaristan’a savaşmaya gittiği anlaşılmaktadır (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], HR.SFR.04., 890-85, M. 21.06.1915). Böylece savaş yıllarında Darülfünun gençliği sınıf ile mevzi arasında koşturdu. Gün geldi ellerine silah

¹ Emre Dölen, tüm olumsuzluklara rağmen Osmanlı devletinin son demlerinde Darülfünun için tahsis edilen bütçeleri kıymetli bulmaktadır: “II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Devleti’nin en sıkıntılı dönemlerinden biridir. Birbirini izleyen Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları ve bu savaşların yarattığı mali sıkıntı içinde gene de Darülfünun’a bütçeden önemli paylar ayrılmıştır. Bu durum Darülfünun’a verilen önemin bir göstergesidir”. Bkz. Emre Dölen, “II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi, 2008, C. 10, S. 1, s. 45.

tutuşturuldu gün geldi kalemle yazı yazdılar. Müderris ve öğrencilerden yoksun Tıp Fakültesinde, 1915 yılında eğitim öğretime bir süreliğine ara verildi. Bu yüzden aynı yıl fakülteden hiç kimse mezun olamadı.

Öğrencilerin askerlerle omuz omuza savaşa katılmalarında müderrislerin tutumları önemli rol oynadı. Bu müderrislerin başında Tıp Fakültesi hocalarından Profesör Dr. Behçet Sabit Erduran (1886-1980) geldi. Behçet Sabit, Balkan Savaşları ve Çanakkale’de özveri ile görev yaptı. Balkan Savaşları’nda Kırklareli mevkiinde Tabip Yüzbaşı olarak 16. Kolordu Sertabip (Başhekim) Muavinliği vazifesini yürüttü. Daha sonra Hilal-i Ahmerin Gelibolu Hastanesinde sorumluluk üstlendi. Darülfünuna geri dönse de tekrar savaş patlak verince, 25 Ağustos 1914’ten 18 Mart 1915’e kadar Çanakkale’de seyyar hastanelerde yaralıların tedavisiyle ilgilendi.² Balkan ve Birinci Dünya Savaşları’nda sağlık lojistiği alanında yaptığı önemli hizmetlerden dolayı Cevat Paşa (1871-1938) tarafından kendisine iki adet gümüş harp liyakat madalyası takdim edildi (<https://history.uroturk.org.tr/biyografiler/behcet-sabit-erduran/> Erişim Tarihi: 7.10.2025). Cumhuriyet döneminde Atatürk ile yakın diyalog içinde olup böbreklerindeki kronik rahatsızlığa karşı Avrupalı doktorlardan öğrendiği tedavi yöntemlerini uyguladı. Türkiye’de modern ürolojinin kurucularından olan Behçet Sabit, tifo ile yapılan amansız mücadelede sergilediği gayretlerden dolayı TBMM tarafından bir miktar parayla ödüllendirildi (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi [BCA], 30-18-1-1, 6, 47, 5, M. 23.1.1923.). Üroloji üzerine yazdığı makalelerin bazıları batı dillerine çevrildi.

Çanakkale’de savaş amansız bir biçimde sürerken Darülfünunda neler olup bittiğini anlamak için o dönemin koşullarının detaylandırılarak kritize edilmesi gerekir. Seferberlik nedeniyle sağlık açısından bir özrü bulunmayan tüm Müslüman öğrenciler savaşa katılınca 1914-1915 eğitim öğretim yılında şubelerin çoğu mezun veremedi. Dünya tarihinde eşine az rastlanır bu vahim tabloyu, Edebiyat Şubesi Felsefe Bölümünde müderris yardımcılığı yapan Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965) şu sözlerle aktarmıştır:

“Edebiyat Fakültesi kurulduğu 1900 yılından 1915 yılına kadar 289 kişiyi mezun etmiştir. Buna mukabil 1915-1922 yılları arasında ancak 45 mezun verebilmiştir (Edebiyat 9 kişi, Felsefe 20 kişi, Tarih 9 kişi, Coğrafya 7 kişi). Bu süre içinde Birinci Dünya Savaşının en patırtılı dönemine rastlayan 1916-1918 yıllarında fakülte hiç mezun vermemiştir” (Erişirgil, 2007: 9).

Tıp ve Edebiyat Şubelerinde yaşananlar üç aşağı beş yukarı Hukuk Şubesi içinde geçerliydi. Şube Reisi Profesör Dr. Ahmed Selahaddin (1878-1921), geleceğin avukatlarının orduda saf tutması için yoğun çaba harcadı. Yetiştirdiği öğrencilerin şehit olacağını bile bile bir bölümünü Çanakkale, bir bölümünü de Sarıkamış’a sevk etti. Ondan ders almış öğrencilerin yaklaşık 900’ünün Çanakkale ve Kafkas cephelerinde şehit düştüğü iddia edilmektedir. Darülfünun öğrencilerinin bir bölümü, İstanbul’dan yola çıkarak düşman birliklerinin yanı sıra çetin doğa koşullarıyla da mücadele edilen Sarıkamış’taki çarpışmalara katıldı (Taner, 2019: 71-77). Savaştan sonra yaptığı açıklamadaysa Çanakkale’de sadece Hukuk Şubesinden 1000’in üzerinde öğrencinin şehit düştüğünü söyledi:

“Ben kendi şubemde askere giden 1650 gence vesika vermiştim. Bundan ancak 300’ü geri döndü. 300 kadarının esir bulunduğunu ümit ediyorum. Geri kalanı vazife uğrunda toprağa karışmıştır” (Tunaya, 1989: 521).

Milletin aydınlık geleceği için fevkalade öneme sahip eğitilmiş insan gücünün heba olması noktasında Çanakkale’de gerçekleşenler tam bir trajedydi. Burada alınan sonuçlar Türk

² Çanakkale’de kara ve deniz savaşlarına tanıklık eden Behçet Sabit yaşadıklarını “Meğer düşman uğradığı zararı kapatmak, hıncını almak için arkalarda Kırte yakınında piyadelerimize bombalar fırlatmış. Ah hain, Ne kadar kötülüğün varsa göster! Senin her alçaklığında çelik gibi imanla doluyor o yürekler. Ve sen her ne kadar mahvetmeye çalışsan da sana ve senin İslam düşmanlığına karşı kin yoktur ruhlarında” sözleriyle aktararak batılı insan tipolojisiyle Müslümanlar arasındaki farkı ortaya koydu. Bkz. Behçet Sabit Erduran, *Cephedeki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale*, Haz. Tamay Açikel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 103.

modernleşmesinin hızını kesti. Fakat içinde bulunulan şartlar gereği birilerinin öne atılarak canını hiçe sayması gerekiyordu. Bu yönüyle Darülfünunun pozisyonu küçümsenmemelidir. Zira Atatürk'ün “*Biz Çanakkale'ye bir Darülfünun gömdük*” (<https://www.tbmm.gov.tr/> Erişim Tarihi: 8.10.2024) tespiti okulun ortaya koyduğu çabayı en iyi şekilde anlatmaktadır. Çanakkale'deki savaşlarda gösterdiği performanstan dolayı tarihe “Anafartalar kahramanı” olarak geçen Albay Mustafa Kemal Atatürk'ün Darülfünunla ilgili sözleri Türk gençliğinde tabandan gelen şehit olma arzusunun somut ispatıdır. Ülke çapındaki yükseköğrenim kurumlarında okuyan ya da mezun olan öğrencilerden yaklaşık 7500'ü Çanakkale'de şehit düştü. Bu öğrencilerden 5000 kadarı Darülfünunla irtibatlıydı (Tekşüt ve Ökse, 2012: 478, 502, 511). O yıllarda cephede yedek subaylık (ihtiyat zabıtlığı) yapan Hukuk Şubesi öğrencisi İsmail Hakkı Efendi (1892-1988), Çanakkale geçilmez kılınırken okuldaki havayı şu sözlerle resmetti:

“Darülfünun'da hemen hiç kimse yok gibi idi. Kimleri okutuyorlardı hocalar acaba? Askerlik çağına yaklaşanlar bile vaktinden evvel talimgâhlara çağrılmaya başlanmış. Harp cephesinde bunlardan habersizdik” (Sunata, 2018: 227).

Savaş sırasında eğitim hayatına ara vermeden devam eden az sayıdaki Darülfünun öğrencisinin durumu ise içler acısıydı. Kemal Özbay, yiyecek yetersizliğinden dolayı öğrenciler arasında salgın hastalıkların baş gösterdiğini dile getirdi. Hatta bunun neredeyse ufak çaplı bir sınıfsal çatışmayı körükleyecek noktaya ulaştığını ileri sürdü:

“Yemekler kandil yağları ile pişirilmiş ekmekler süpürge tohumu karışımından yapılmıştı. Ağır tıp tahsilini dört yılda bitirmek zorunluluğunda bırakılan ve başlıca gidasını bu ekmekten bekleyen öğrenciler açlıktan Kadıköy, Acıbadem taraflarındaki köşklerin bahçelerinde bekçilerle kavga ederek sebze ve meyve toplamak zorunda kalmışlardı. Noksan gıda yüzünden bir yılda 20'ye yakın öğrenci vereme yakalanmıştı. Savaş sonlarına doğru Çanakkale'den elde edilen ganimet mallardan depolarda bulundurulmuş konservelerden bir kısmı okullara dağıtılınca, yiyecek işi biraz ferahlığa kavuşmuştu” (Özbay, 1976: 122).

Nihai aşamada bütün Türk/Osmanlı topraklarında yaşananlarla eşgüdümlü olarak Darülfünunda da yokluk, salgın hastalıklar ve ölüm her bir şubeyi kuşatmıştı.

2. Dışardan Gelen Bir Dostluk Eli: Macarlar

Osmanlı ordusu “düvel-i muazzama” ya karşı kıyasıya direnirken birçok batılı toplumun aksine Macarlar ile samimi ilişkiler kuruldu. Yüz yıllardır Avrupa'da Germenler ve Slavlar arasında milli kimliğini korumaya çalışan Macarlar, 19.yüzyılla birlikte etnik kökene dair yapılan araştırmalara yoğunlaştı. Faaliyetlerine 1910'da başlayan Macar Turan Cemiyeti vasıtasıyla bu araştırmalar bilimsel bir zemine oturtuldu. Aynı dönemlerde tarih sahnesine çıkmış Türk Ocakları, iki toplum arasında kardeşlik köprülerinin tesisine ciddi anlamda katkıda bulundu. Birinci Dünya Savaşı'nda “düşmanımın düşmanı dostumdur” düşüncesinden hareket ile Türk-Macar yakınlaşması daha da pekişti (Şevket vd., 2019). Darülfünunda görev yapan Türkçü müderrisler, Macarlar ile olan muhibbânlığın/dostluğun ilerlemesi için epey gayret gösterdi. Çanakkale, Galiçya-Makedonya ve Suriye-Filistin cephelerinde Osmanlı birliklerine destek sağlayan Macar askerleri, çatışmaların sonlanması üzerine Avusturya ve Alman orduları ile birlikte ülkelerine geri döndü. Sıkıntılı dönüş yolculuğu sırasında askerler Trieste ve Viyana'da toplandı (Saral ve Saral, 2012: 114).

Türk-Macar dostluğuna o günkü İstanbul basını geniş yer ayırdı. Gazetelerde İstanbul Fatih'te bir caddeye “Macar Kardeşler Caddesi” isminin verildiği belirtildi. Darülfünunun süreçteki rolüne değinilerek bazı şubelerde Macarcanın seçmeli ders olarak okutulacağı üzerinde duruldu:

“Peşte'de bir caddenin hakanımız hazretlerinin adıyla “Mehmed Sultan” diye adlanması üzerine bizim Şehremaneti ile kardeşçe mukabelede bulunarak İstanbul'un Fatih civarındaki en geniş caddelerinden birisine Macar Kardeşler Caddesi adını vermek tasavvur edildiğini “Tasvir-i Efkâr” refikimiz yazıyor. Şu günlerde Osmanlı Darülfünununda Macar dilinin tedrisine başlanılacaktır” (Türk Yurdu, 1332: 41).

Gelibolu'dan Kafkaslara son derece ağır koşullarda Osmanlı sancağı altında vatan için savaşılan Darülfünun öğrencileri ya esir kamplarına sürüldü ya da büyük çoğunluğu şehit oldu. Savaş sonunda cepheden sağ salım gelerek eğitimine devam edenlerin sayısı çok azdı. Benzer durum öğretim üyeleri içinde geçerliydi. Ölmeden dönenlerin büyük bölümü eğitim sistemi içinde yeniden yer alacak psikolojiye sahip değillerdi. Savaş onların ruhlarında derin yaralar açmıştı. Böylesi bir ortamda Macaristan'dan gelen destek Darülfünunda öz güvenin artması ve moral birliğinin oluşmasını sağladı.

3. Top Sesleri Arasında Eğitim Öğretim

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başında sırf Tıp Fakültesinde 109 müderris görev yapıyordu. Muhacirler, sağlık engeli olanlar ve 29 yaş üstündekiler hariç bunların çoğu silahlaltına alındı. Savaşın ilk iki yılında gerekli çoğunluk sağlanamadığından fakülte meclisi toplanamadı. Maalesef birçok fakülte vekâleten idare edildi (Alkan, 2000: 270). Cepheleden esir kamplarına türlü sıkıntıların birbirini kovaladığı vetirede, bilimsel araştırma ve projelerini öteleyerek savaşa katılan müderrislerden biri de ilerleyen yıllarda Eminlik görevine getirilecek Profesör Dr. Neşet Ömer İrdelp (1882-1948) idi. Suriye'de Dördüncü Ordu Heyet-i Sıhhiye Reisliğine bakan Neşet Ömer, Sina ve Hicaz bölgelerinde Hilal-i Ahmer bünyesinde onlarca yaralı askerin tedavisi ile uğraştı (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], DH.KMS. , 35-2. 2, H. 15.12.1333; Aydın, 2016: 189-196). Osmanlıların güney bölgelerinde yaşayan insanlar arasında ırk ve inanç ayrımı yapmadan dertlerine şifa bulmaya çalıştı. Böylece bir Türk doktorunun en ağır şartlarda dahi Hipokrat yeminine nasıl sadık kaldığını tüm dünyaya gösterdi. Mesleğine olan saygısının yanı sıra vatanına olan bağlılığı Cumhuriyet kadroları tarafından da takdir edildi. “*Beni Türk hekimlerine emanet ediniz*” ifadesine atfen ömrünün son günlerinde Atatürk'ün sağlığıyla yakından ilgilendi (Öner, 1992: 377-387).

Şubat 1915'te tansiyon giderek yükselmişti. İstanbul, tarihi ve siyasi misyonunun yanı sıra Çanakkale'ye olan yakınlığından dolayı savaşın odak merkezi haline dönüştü. Cepheye gidemeyen bilhassa Tıp Fakültesi müderris ve öğrencileri, başkentte kalarak gemilerin şehre naklettiği yaralı askerlerin yardımına koştu. Bir bütün olarak bakıldığında Darülfünun savaşta ya doğrudan cepheye yer almış ya da orduya lojistik destek sağlamıştı. Aslında tüm bileşenleriyle irdelediğinde okulun savaşta yaptıkları “büyük oyun” un bozulmasına doğrudan yardım etmek anlamına geliyordu. Çünkü İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord E. Edward Grey (1862-1933), 24 Ocak 1915'te Yunan yetkililer ile yaptığı görüşmede Sırbistan'ı desteklemek koşuluyla Rumlara Batı Anadolu kıyılarında önemli miktarda toprak vadetti (Pallis, 1997:24). Bu yüzden Çanakkale'de kazanılan tarihi başarıda Darülfünunun rolü, hiçbir zaman milli hafızadan çıkartılmamalıdır.

Türkiye'de tahnit (cesedin bozulmaması için başvurulmuş bir metot) yöntemini ilk uygulayan kişi olarak tıp literatürüne ismini yazdırmış Profesör Dr. Nurettin Ali Berkol (1881-1952) da Balkan ve Birinci Dünya Savaşları'nda önemli işlere imza attı. Balkan Savaşları'nın çıkmasıyla akademik kariyerine ara veren Berkol Üsküp, Selanik, Hadımköy, Çanakkale, Kabataş ve Haydarpaşa hastanelerinde görev aldı. Savaş bittikten sonra donanımlı hekimler yetiştirmek için Tıp Fakültesine geri döndü. Eğitiminin bir bölümünü Paris'te tanınmış öğretim üyelerinden dersler alarak tamamlaması, alanında her zaman saygınlığını korumasını sağladı. Fakat o, vatan sevgisini her şeyin önünde tutarak Birinci Dünya Savaşı yıllarında yeniden orduya katıldı. İstanbul ve Konya'da aynı anda birden fazla hastanede mesaiye bulunarak onlarca yaralıyı ameliyat etti. Çanakkale ve Suriye'den gelen durumu ağır askerlere ilk müdahale çoğu zaman Berkol tarafından yapıldı. Olağanüstü gayreti dikkatlerden kaçmayarak 1916'da yetkililer tarafından gümüş Hilal-i Ahmer madalyası ile ödüllendirildi (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], İ.DUİT. , 72, 125, H.21.08.1334). Ne var ki, zamanla hayli yorgun düştü ve 1917'de tekrar kürsüsünün başına geçti. Bir yıl sonrada şahsına Binbaşılık rütbesi tevdi edildi. Sağlık hizmetlerinin milletin

kaderine doğrudan yön verdiği yıllarda kaleme aldığı eseri sayesinde yolun başındaki meslektaşlarına rehberlik yapmayı başardı (Şehsuvaroğlu, 1952: 396, 397.).

Birinci Dünya Savaşı'nda silahlı kuvvetlerden sonra en fazla şehit veren yerlerin başında Darülfünun geldi. Savaş biter bitmez İstanbul'da bir grup aydın, bürokratlar ve askerlerle birlikte Çanakkale Cemiyetini kurdu (Özçelik, 2016: 230.). Cemiyet, Çanakkale'de yaşananlara dair ne kadar görsel ve yazılı belge varsa bunları bir araya toplayarak büyük zaferin yıldönümünde dergi ve kitaplar yayınlamayı amaçladı. Böylece vatan için şehit düşen ya da gazi olanların ölümsüzleştirilmesi tasarlandı. Cemiyetin etkinliklerini büyük ölçüde Darülfünun Edebiyat Şubesi organize etti. Türk basın tarihinin önemli yayın organlarından biri olan Akşam gazetesinin kurucu kadrosunda yer alan müderris Kazım Şinasi Dersan (1888-1964), cemiyete belge ve bilgi temini konusunda önemli katkılar sundu (Orakçı, 2021: 538). Zira Dersan, savaş sırasında Hilal-i Ahmerin etkinlikleri içinde yer alarak çoğu gelişmeye canlı tanıklık etmişti.

Kesintisiz 10 yıl sürecek savaş koridorundan geçen Türkiye'de, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından mütareke yıllarına girildi. Millî Mücadele döneminde tüm vatan toprakları gibi Darülfünununda hassas günler yaşadı. Sarayın yanı başında eğitim öğretim faaliyetlerini sürdüren okul, İstanbul hükümetlerinin pasif politikalarına rağmen emperyalistlerin vurmak istediği ölümcül darbelere karşı kayıtsız kalmadı (Özteke, 2021). Azınlıkta kalan bir grup öğrenci ve müderris topluluğu dışında Darülfünun, Atatürk ve arkadaşlarına arka çıktı.

Sonuç ve Değerlendirme

Darülfünun, Osmanlıları Cumhuriyet'e bağlayan bir kurum olma özelliğine sahipti. Kurulduğu andan itibaren bünyesindeki kütüphane, laboratuvar ve dünyevi ders programları ile Türkiye'de bilimsel düşüncenin önünü açtı. Görmezden gelinemeyecek eksiklikleri ve artılarıyla modernleşmede anahtar bir misyona sahip olan okulun çok önemli bir işlevi daha vardı. Bu misyon Darülfünunun vatan müdafaasında üstlendiği sorumlulukla kendini belli etti. Balkan Savaşları'nın ardından patlak veren Birinci Dünya Savaşı'nda okul, adeta kışla görevi gördü. Müderrisler ve öğrenciler Osmanlı devletinin amansız bir şekilde savaştığı Çanakkale, Kafkas, Suriye-Filistin ve Hicaz-Yemen cephelerinde tarihte eşine ender rastlanır bir direnç gösterdi. Onların yaptıkları yurtdışında dahi hayranlıkla karşılandı. Böylece Darülfünun, tüm dünyaya bir üniversitenin evrensel bir bilim yuvası olmanın yanı sıra değerlerinden beslendiği topraklar için milli bir refleks koyması gerektiğini de kanıtladı. Maalesef bugün Türkiye'de hali hazırda eğitim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarında Darülfünunlu kahramanların Büyük Savaş'taki konumları yeterince işlenmemektedir. Dijital çağda bu eksikliğin teknoloji ve yapay zekâdan istifade edilerek doldurulması milli bilincin artmasına büyük katkı sağlayacaktır. Başta devlet erkânı olmak üzere, özellikle Çanakkale'deki büyük çatışmaların yıl dönümlerinde Darülfünun gençliğinin ortaya koyduğu tutumun vurgulanması Türk gençliğine rehberlik edecektir.

KAYNAKLAR

Arşivler-Süreli Yayınlar

Arşiv ve Askeri Tarih Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), 1331, Klasör. 2211, Dosya. 34, Fihrist. 2-8, Tıp Fakültesi Hastanesi).

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-1, 6, 47, 5, M. 23.1.1923.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), MF.MKT., 1214-24, H. 11.04.1334.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR.SFR.04. , 890-85, M. 21.06.1915.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.KMS. , 35-2. 2, H. 15.12.1333.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi [BOA], İ.DUİT., 72, 125, H.21.08.1334.

Takvim-i Vekayi, 7 Haziran 1332, S. 2564, s. 1.

Türk Yurdu, Türklük Şuûnu-Türk Macar Kardeşler, 24 Mart 1332, S. 106, s. 41.

Kitaplar, Makaleler, Tezler

Alkan, M.Ö. (2000). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.

Aydın, M. (2016). Atatürk'ün Son Hastalığı, *Belgi*, S. 12, s. 189-196.

Belen, F. (1967). *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Dölen, E. (2008). II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C. 10, S. 1, s. 1-46.

Erduran, B.S. (2015). *Cephedeki Bir Doktorun Gözünden 1915 Baharında Çanakkale*, Haz. Tamay Açikel, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Erişirgil, M. E. (2007). *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara.

Orakçı, M. (2021). Türk Yunan İlişkilerinde Kısa Ömürlü Bir Girişim: Türk-Ellen Dostluk Derneği (1952), *Belgi*, S. 22, s. 531-554.

Öner, C. (1992). Atatürk'ün Son Hastalığı ve “Beni Türk Hekimine Emanet Ediniz” İsteği Hakkında, *Dirim*, S. 9, 10, s. 377-387.

Özbay, K. (1976). *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri: Osmanlı-Türk Ordularında Sağlık Hizmetleri Teşkilatı ve Personelinin Yetiştirilmesi C. 2*, İstanbul Matbaası, İstanbul.

Özçelik, M. (2016). Çanakkale Cephesi'nin Ardından Türk Basınına Yansıyanlar, *100. Yılında Çanakkale*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.

Özteke, F. (2019). Türk Yükseköğretiminin Rasyonalist Evrimi ve Darü'l-fünun'da Görev Yapmış Yabancı Uruklu Bilginler, *DÜSBED*, C. 4, S. 22, s. 231-251.

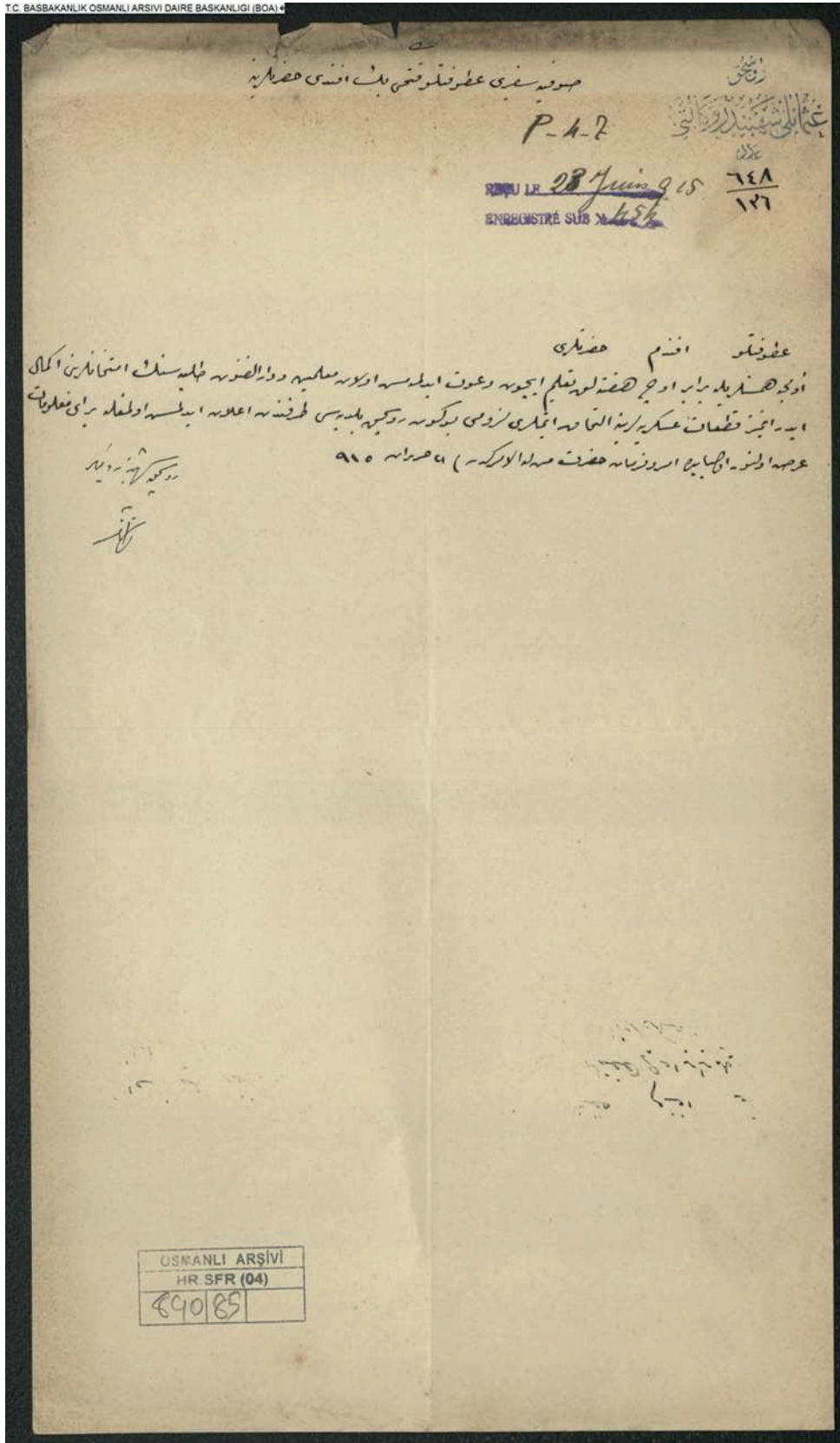
- Özteke, F. (2021). Vatan Yahut Darülfünun (1918-1923), *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler-III*, Gece Kitaplığı, Ankara, s. 61-104.
- Pallis, A.A. (1997). *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, Çev. Orhan Azizoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Saral, İ.T. ve Saral, E. (2012). *Çanakkale ve Sina-Filistin Cephelelerinde Avusturya-Macaristan Ordusu ve Topçu Bataryaları*, Türk-Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara.
- Sunata, İ.H. (2018). *Gelibolu'dan Kafkaslara I. Dünya Savaşı Anılarım*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Şakir, Z. (1944). *1914-1918 Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik?* , Muallim Fuat Gücüyener Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul.
- Şehsuvaroğlu, B.N. (1952). Bizde Anatomi Öğretimine Dair, *İ. Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1952, C. 15, S. 1, s. 365- 402.
- Şevket, H. ve Çapraz, Ç. ve Bayram, B. (2019). *Macar Turan Cemiyeti ve Turan Dergisi (İnceleme-Bibliyografya)*, Paradigma Akademi Yayınları, İstanbul.
- Taner, H. (2019). *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Tekşüt, İ. ve Ökse, N. (2012). *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916) C. 5*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı, Ankara.
- Tunaya, T.Z. (1989). *Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki C. 3*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, (2005). *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri I*, BOA, HR. SYS, 2110/8, Ankara.

Web Kaynakları

- <https://history.uroturk.org.tr/biyografiler/behcet-sabit-erduran/> Erişim Tarihi: 7.10.2025
- <https://www.tbmm.gov.tr/> Erişim Tarihi: 8.10.2024

EKLER

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) *

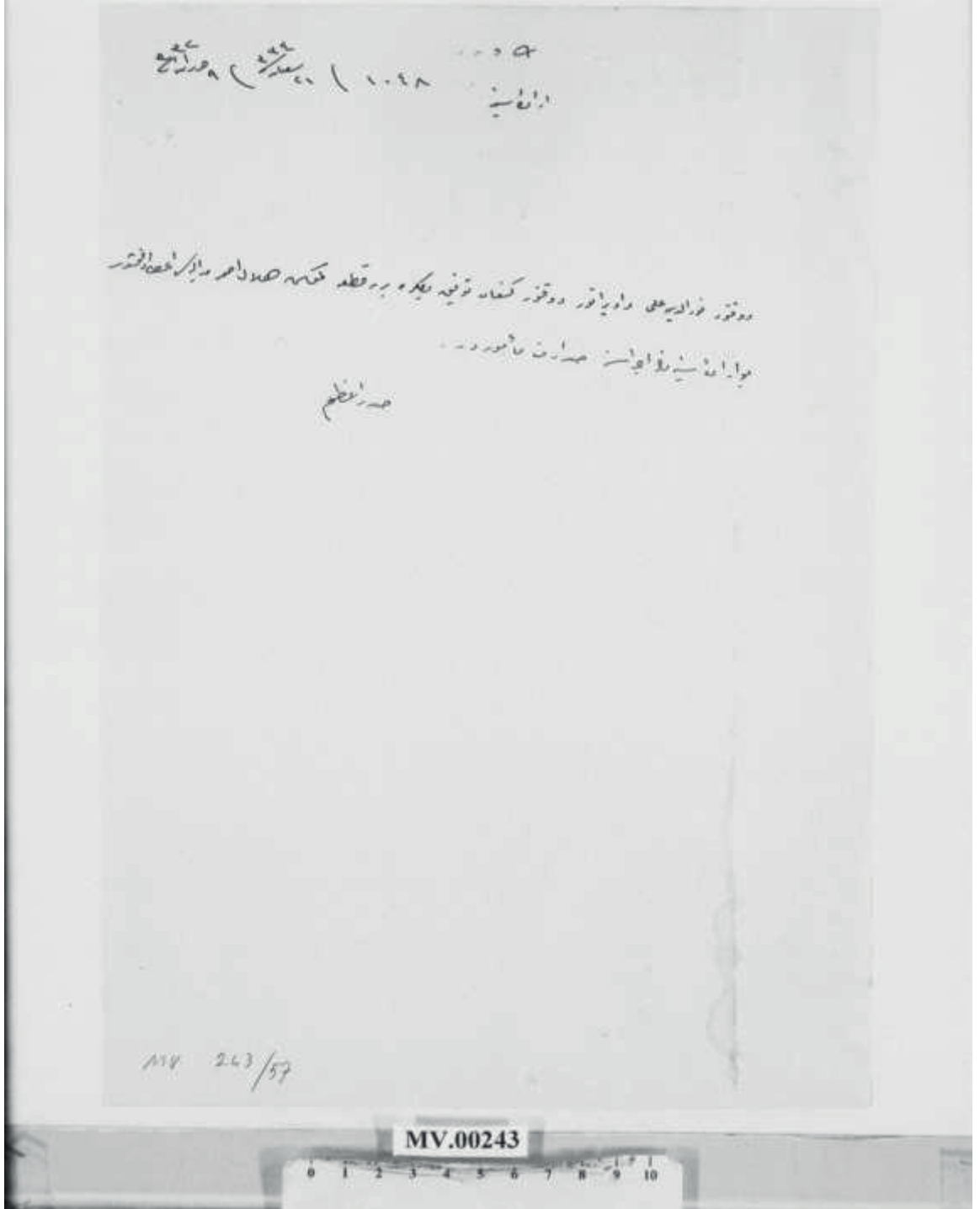

HR.SFR.04.00890.00085.001

EK-1: Savaşta Darülfünun öğrencilerinin sınavlarından sonra askeri birliklere katılmaları gerektiğini gösterir belgenin nüshası.

DH.KMS.00035.00002.002

17

EK-3: Müderris Nurettin Ali Berkol'un Hilal-i Ahmer gümüş madalyası ile ödüllendirildiğini gösterir belgenin nüshası.

BÖLÜM 2

ŞAPKA İKTİSASI YASASI'NIN SOSYOLOJİK TAHLİLİ

*Fahri ÖZTEKE*¹

¹ Doç. Dr. Fen Edebiyat Fakültesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih, Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilim Dalı fozteke26@gmail.com

GİRİŞ

Dünyanın hangi coğrafyasında yaşarsa yaşasın kılık kıyafet tercihleri ve dış görünüşleri toplumların kültür kotları hakkında önemli ipuçları ele verir. Milletlerin yaşam tarzı ve olaylara yaklaşımını gösteren kıyafet öğelerinden biri de kuşkusuz başlıklardır. Türkler, Türkistan’da yaşadıkları eski çağlardan itibaren şapkayı çağrıştırır bazı başlıklar kullandılar. İslam’ı kabullerine müteakip sarık takmak ve Osmanlı Padişahı II. Mahmut (hükümdarlık yılları: 1808-1839) dönemiyle birlikte fes giymek neredeyse Müslüman Türk erkeklerinin şiarı sayıldı. Türk tarihindeki en büyük devrimlerden birine önderlik eden Mustafa Kemal Atatürk ise, Cumhuriyet’in kaldırım taşlarının döşendiği Osmanlı modernleşmesine denk gelen yıllarda batı toplumların kullandığı şapkaya karşı büyük ilgi duydu.

Selanik’te yaşadıklarının ardından Atatürk, 1910 yılında Paris’te Picardie Manevraları sırasında Avrupalı bir Miralayın kalpağı kastederek “*başınızda bu oldukça kimse kafanıza itibar etmez*” sözlerine maruz kaldı (Uluğ, 1973: 410, 411). Arnavutluk’ta askere talim yaptırdığı 1912 yılında başa giyilen takkelerin sağlıksız olduğunu dile getirse de Harbiye Nezaretindeki yetkililer onun bu ikazına kulak asmadı. Avrupa’da katıldığı bazı etkinliklerde fötr takan Atatürk, Millî Mücadele süresince şapkayı gündeme getirmeyip daha ziyade kalpak giydi. Bu sebeptendir ki, savaş boyunca milliyetçiler için kimi kesimlerce “kalpaklılar” ifadesi kullanıldı (Kızıllan, 2023: 11).

Devrimlerin lideri, şapkaya dair tasarladıklarını ilk defa 1923 Nisan’ında Çankaya Köşkünde verdiği bir ziyafette dillendirdi. O, bu konuda Türk modernleşmesinde lokomotif görevi gören ordudan faydalanılmasının doğuracağı sonuçları şu sözlerle ifade etti:

“Şapkayı önce bahriyelilere giydiririz, onlar halka seyrek görün- düklerinden göze batmazlar; sonra ordu giyer, bu askerlik işi olduğu için kimse karışamaz. Onları göre göre münevverlerde alışmaya başlar” (Cumhuriyet, 1939: 3).

Cumhuriyet kadroları, şapkanın kullanımı hakkında ilk yasal düzenlemeyi 3 Nisan 1924 günü gerçekleştirdi (<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/bitstreams/fae46cf8-e5e6-4919-8c32-bbe9a7dc8d3d/download>, Erişim Tarihi: 25.05.2026). Bu doğrultuda adli personelin mesai saatlerinde giyeceği kıyafetler arasına şapka eklendi. Böylece vatandaşların şapka takan fertler görüp onu kanıksamasına zemin hazırlandı. Tam bu sırada belediyelerin bir bölümü, sağlık gerekçelerini bahane göstererek başı açık olduğu halde vatandaşların kamu işlemlerini yürütmesine olanak tanıdı (Gentizon, 2001: 96). Belirtilen düzenleme, yılların alışkanlığı olan sarık ve takkenin kullanımının gündelik yaşamdan çıkarılmasını kolaylaştırdı. Zamanlaması ne kadar tartışılsa da şapka öncesi yapılanlar aracılığıyla “başlık” devriminin arka planı oluşturuldu. Ancak 1924 yılı içinde Hayrettin isimli bir vatandaşın İstanbul sokaklarında şapka ile dolaşırken tutuklanması devrim yanlılarının tepkisini çekti. Batıcı görüşleri ile tanınan Abdullah Cevdet (1869-1932), olaydan duyduğu rahatsızlığı “*Bugün Allah’ın Panama vadilerinde yetiştirdiği nazik ve hafif bir nebattan yapılmış bir serpuşu giyindiği için bir gencin Cumhuriyet zabıtası tarafından tevkif olunduğuna şahid-i dilhun oluyoruz*” (Abdullah Cevdet, 1340: 3414) sözleriyle basının gündemine taşıdı.

“Frenk serpuşu” yani şapka kullanmanın yasal zorunluluk haline getirilmesinin toplumsal boyutlarını kritize eden bu çalışma üç bölümden ibarettir. Birinci bölümde, Türk milleti gibi geleneklerine bağlı bir toplumda şapka kullanımının yasallaştırılırken kamuoyunu hazır hale getirmek için gerçekleştirilenler konu edinildi. İkinci bölümde, devrimin hayata geçirilmesinin buzlu zeminde yürümek kadar zor olduğu örneklerle göz önüne serildi. Son bölümde de toplumsal huzurun bozulmasına karşın alınan tedbirler irdelendi. Çalışma sırasında objektif bakış açısı elden bırakılmayarak, orijinal kaynaklar ışığında şapka düzenlemesi ile beraber ortaya çıkan kaotik ortam değerlendirildi.

1. Kamuoyuyla İç İç Bir Devrim: Şapka

Konuya başlık değil “baş meselesi” olarak yaklaşan Atatürk, gazetelerde şapkalı fotoğraflarının yayınlandığı bir evrede yurt gezilerine çıkmaya karar verdi. İlk olarak 24 Ağustos 1925 Pazartesi günü Kastamonu’da halkı başı açık bir vaziyette selamladı. Derin mesajlar içeren bu ziyarette başına sarık takmayan şehir Müftüsü Hafız Osman Nuri ile görüşüp desteğini aldı (Özbek ve Karasalihoğlu, 2005: 25). Müteakibinde 28 Ağustos 1925 günü İnebolu Türk Ocağında tarihe not düşülecek konuşmasını yaptı. Burada hem şapkayı tanıttı hem de İslam’ın şapkaya yaklaşımı konusunda halkı aydınlatmaya çalıştı:

“Bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine şapka denir. Redingot gibi, bonjur gibi, smokin gibi, frak gibi, işte şapkamız! Buna caiz değil diyenler vardır. Onlara diyelim ki, çok gafilsiniz ve çok cahilsiniz ve onlara sormak isterim: Yunan serpuşu olan fesi giymek caiz olurda şapkayı giymek neden olmaz?” (Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2024: 245).

Millî Mücadele’de (1918-1923) büyük fedakârlıklarda bulunan Kastamonulularla yakın diyalog kuran Atatürk, Ankara’ya kara yoluyla döndü. Yolculuğu boyunca çoğu yerde şapkayla karşılandı ve vatandaşlarla tek tek ilgilendi. Ok yaydan çıkmış ve TBMM’de 2 Eylül 1925 günü memurların şapka kullanmaları zorunlu hale getirilmişti (Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi[BCA], 3-018.115.547, 5.9.1925). Şapka yurt sathında yaygınlaşırken kadınlardan da gönüllü olarak takanlar vardı (Cumhuriyet, 1341: 1). Şimdilik her şey yolunda gidiyor gibi bir atmosfer mevcuttu. Henüz şapka aleyhtarı kayda değer bir tepkiye rastlanmadı. Çünkü siyasi erk, adımlarını temkinli ve peyderpey atıyordu.

Şapka üzerinden toplumda düşünce ameliyatı yapmayı tasarlayan Atatürk 1925 Sonbaharında tekrar yurt gezisine çıktı. İzmit, Bursa, Balıkesir, Manisa, İzmir, Konya ve Afyon’u dolaşır vatandaşlara şapka kullanmanın uygarlığın vaz geçilmez bir alameti olduğunu anlattı. Şapka için memurlara bir maaş miktarı avans verilmesi karara bağlandığı (İkdam, 1341: 1) gibi Karamürsel’de yerli üretimi sağlayacak bir imalathane açıldı (Hâkimiyet-i Milliye, 1341: 1). Tabi bütün bunlar talebi karşılamak amacıyla atılan adımlardı. Yıllardır Müslüman toplumlarda şapka takmanın gayrimüslimlerle eş değer olmak anlamına geldiği şeklindeki algıyı yıkmak adına Atatürk’ün talimatıyla halkın güvenini kazanmış din görevlilerinden kamuoyuna açıklama yapması sağlandı (İkdam, 1341: 1).

Art arda atılan sivil ve resmi adımlardan sonra konunun resmiyete bağlanma zamanının geldiği düşünüldü. Konya Milletvekili Refik Koraltan (1889-1974) ve bir grup arkadaşı, 16 Ekim 1925 günü şapkanın milli başlık kabul edilmesi için TBMM’ye teklifte bulundu. Koraltan ve arkadaşlarının önerisine göre, bütün kamu çalışanları için şapka zorunlu olsa da sivil halk ilk etapta kapsam dışı tutuldu. Bazı kesimler tarafından “irticacı” diye anılan Bursa Milletvekili Nurettin Paşa (1873-1932) ve Siverek Milletvekili İhsan Sağlam’ın (1876-1949) karşı koymalarına rağmen 25 Kasım 1925’te 671 sayılı “Şapka İktisası (Giyilmesi) Yasası” onandı (TBMM Zabıt Ceridesi, 1341: 247, 248). Memurların yeni yasaya entegrasyonunu kolaylaştırmak gayesiyle TBMM’de 30 Kasım 1925 günü bir düzenleme daha yapıldı. Yasanın kapsamındaki muğlaklık giderildi. Memurlara elbise ve şapka için verilecek avanstan Müftülerinde yararlanmasının karara bağlanması ile ibadet saatleri dışında din görevlilerinin de diğer kamu çalışanları gibi giyinmeleri emrediliyordu (Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi[BCA], 51-0-0-0, 2.13.20, 17.11.1925). Düzenlemelerin nihai aşamasında geline nokta, kadınlar ve sivil erkekleri içine almamış olmasına rağmen şapka milli (umumi serpuş) başlık sayıldı. Devlet idarecilerince kent merkezlerinde fesli, sarıklı, cübbeli ve şalvarlı insan görüntüsü istenmiyordu (Arıç, 2007: 68).

Resmi düzenlemelerden sonra şapkanın giyimi konusunda katı kurallar getirildi. Asker, polis, sporcu, denizci, öğretmen ve öğrenci üniformalarına belediye hizmetlilerinin kıyafetleri de eklendi. Yasada geçen “*buna münafî bir itiyadın devamını hükümet men eder*” hükmünden hareketle, düzenlemeye uymayanlar hakkında bir ile üç ay arasında hapis cezası verilecekti (Jaeschke, 2000: 29). Gerçi sahada yasa pratiğe dökülürken farklılıklara rastlandı. Ancak Cumhuriyet hükümetleri şapkanın kullanımı konusunda kararlı ve tavizsiz bir görünüm sergiledi. Çünkü Kemalist kadrolar açısından şapkayı gündelik yaşamın merkezine oturtmak teokratik rejimin bir kalesini daha yıkmak anlamını taşıyordu.

2. Hesapta Olmayan Gelişmeler: Devlet-Vatandaş Karşı Karşıya

Hükümet şapkaya dair bir taraftan halkı aydınlatırken diğer yandan yasal düzenlemeleri sırasıyla Meclisten geçirdi. Ankara’da bu gelişmeler yaşanırken şapka muhalifleri de boş durmadı. İstanbul Fatih Camii’nde görev yapan İskilipli M. Atıf Hoca (1875-1926), 12 Temmuz 1340 günü kaleme aldığı “Frenk Mukallitliği ve Şapka” başlıklı eserinde batılıların kullandığı şapkayı takmayı “*şîâr-ı küfür alâmeti*” (İskilipli, 2025: 26) ilan etti. Eski fıkıhçıların bazı beyanlarının kaynak gösterildiği bu “fetva” mütedeyyin kesimler üzerinde ciddi tesirler bıraktı. Babaeski Müftüsü Ali Rıza Efendi (1872-1926), Atıf Hocaya arka çıktı. Şair ve gazeteci Süleyman Nazif (1869-1927), İskilipli’ye cevaben şapka takmada dinen bir sakınca olmadığını (Süleyman Nazif, 1342: 8) ve ibadetlerde temel ölçünün niyet olduğunu belirtse de onun açıklamaları kitleler üzerinde çok etkili olmamış görünüyordu. Fetvaların ve karşılıklı beyanların birbirini kovaladığı bir ortamda ilk reaksiyon Kasım ayının başlarında muhafazakâr vatandaşların yoğunlukta olduğu Malatya’da görüldü.

Medreselerin kapatılıp tarikat faaliyetlerinin yasaklandığı ve köktenci devrimlerin peşi sıra hayata geçirildiği günlerde Malatya’da Belediye Başkanı Hasan Bey, olayların büyümeden bastırılmasında aktif rol üstlendi (Hâkimiyet-i Milliye, 1341: 1). İmamzade Mehmet Necati, 14 Kasım 1925 günü Sivas’ta şapka takmanın dinin elden gittiği manasına geldiğini söyleyerek insanları galeyana getirdi. Kolluk güçlerinin şehir merkezinde Mehmet Necati’nin arkasına takılanları tutuklaması üzerine olaylar kırsal kesime sıçramadan kontrol altına alındı (Tunçay, 2015: 159). Kayseri’deyse 24-25 Kasım günlerinde şapka takmak istemeyenler Şeyh Ahmet isimli bir şahsın yönlendirmeleriyle sokaklarda sarık takarak yürüyüş düzenledi. Henüz şapka düzenlemesiyle ilgili kanun teklifi Mecliste görüşülürken, Kayseri’de yaşanan olaylar sırasında eylemlere katılan 300 kişi tutuklandı (Kodak ve Yılmaz, 1989: 20).

Böylece vatandaş vergi toplama uygulamalarında yaşananlar ve Takrir-i Sükûn tedbirlerinden sonra üçüncü defa devletin sert yüzüyle tanıştı. Fakat güvenlik önlemleri ve hukuka intikal eden davalar şapka aleyhtarlarını tamamen susturmada yeterli olmadı. Zira Türk milletinin büyük çoğunluğu şapkaya “gâvur başlığı” gözüyle baktı (Koloğlu, 2000: 21). Malatya, Sivas ile Kayseri’deki gelişmeler diğer şehirlerde yaşayan serpuş aleyhtarlarına cesaret verdi ve olaylar domino etkisi meydana getirdi. O günlerde okullaşma oranının düşük, okuryazar seviyesinin ise çok az olduğu bir diğer yer olan Erzurum’da asayiş güçlüğüle sağlandı. Şapka İktisası Yasası’nın Meclisten geçtiği bir gün sonra Erzurum’da düzenlenen yürüyüş miting havasında gerçekleşti. Sıranın kendi kıyafetlerine geleceğinden kaygılanan kadınlarında katıldığı protesto eylemlerini halkın sözüne itibar ettiği Nakşi Şeyhlerinde Şeyh Hacı Osman ile Çifte Minareli Camii imamı Molla Abdülmecit (gâvur imam) organize etti (Goloğlu, 2007: 174).

Şehirde Valinin evinin önüne gelen protestocular Ankara’da ciddi anlamda tedirginliğe yol açtı. Alınan önlemlere rağmen İnönü Hükümeti, Erzurum ve çevresinde bir aylığına idare-i örfiye yani sıkıyönetim ilan ettiğini duyurdu (Cumhuriyet, 1341: 1). Hükümetin başvurduğu son yöntem hiçbir devrim sırasında uygulanmamıştı. Daha ileri boyutta olaylar ise köylere intikal eden Rize’de yaşandı. Atatürk’ün yaralandığına dair asılsız iddiaların ortaya atıldığı

Rize’de vatandaşların bir bölümü hükümet konağına doğru yürüdü. On günü bulan huzursuzluğa son vermek adına görev alan Hamidiye zırhlısı limana gelerek top atışları yaptı (Goloğlu, 2007: 175). İstiklal Mahkemeleri vakit geçirmeden bölgede tetkikat yapmak üzere Rize ve Giresun’da faaliyetlerine başladı. Olayların İskilipli’nin yazdığı eserle koordinasyonunun olup olmadığı incelendi (Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi[BCA], 30-10-0-0, 9.55.34, 8.12.1925). Dini kıyam görüntüsü verilmeye çalışılan ve katılanların “*şapka istemeyiz*” diye bağırdığı Maraş’ta olayların arkasındaki Gemicioğlu Ali, doğrudan Cumhuriyet rejimini hedef aldı. Yeni rejimi ve Kemalist kadroları dinsiz olmakla itham etti. Buna karşın basında şapkanın İslam düşmanlığı ile uzaktan yakından bir ilgisi olmadığına dair haberler çıktı (Cumhuriyet, 1341: 3).

Kırşehir, Gümüşhane, Amasya, Samsun, Trabzon, Tokat Erbaa, Manisa Alaşehir, Balıkesir Burhaniye, Giresun, devrimlerin çoğuna arka çıkan Hatay (Cumhuriyet, 1934: 1) ve Konya’da görülen trajik sonuçlu olaylar şapkanın benimsenmesinin giyilmesinden daha fazla zaman aldığı somut kanıtıydı (Közleme, 2019: 434). Şapkaya karşı gösterilen direnç İstanbul’da Fatih semtiyle sınırlı kaldı. Buradaki olaylarda baş aktörlerden biri gazeteci Ömer Rıza Doğrul (1893-1952) idi (Cumhuriyet, 1341: 1). Askeri birlikler hızlı davranınca gösteriler kısa sürede engellendi.

Şapkaya karşı tepki gösterenler sadece din görevlileri ve müteedeyin kitlelerden ibaret değildi. Fes üreticileri ve bunun alt yapısını sağlayan kalıpcılar çıkartılan yasadan hiç memnun kalmadı. Zira üretim düzenekleri bozulmuş ve yeniden bir sistem kurmaya mecbur bırakılmışlardı. Fes satılmayıp kalıpcılarda işsiz kalınca gösterilerde bu kesim başı çekenler arasında geldi. Fakat anılan esnaf zaman içinde şapka olmasa da kasket satarak geçimini temin etti (Özdemir, 2007: 95). Kasketi ters çevirerek namazını eda eden vatandaşlar da bu gelişmeye sıcak yaklaştı. Hatta bazı kimseler kasketin yan kısmına sarığa benzer kumaş parçası taktı. Her toplumsal meselede olduğu gibi yaşananların sonunda doğal bir çözüm yolu bulundu. Şapkayı andıran kasket sosyoekonomik açıdan adeta “huzur” kaynağı haline geldi.

Şapka giydiği takdirde imanının elden gideceğini düşünüp evden çıkmayanların yanı sıra kurtuluşu ülke dışına göçmekte bulan kişilerde mevcuttu. Belirtilen şahıslar, Suriye’ye iltica ederek orada sarıkla gezmeyi yeğledi. Hatay’ın 1939’da anavatana katılmasıyla burada ikamet eden “şapka muhacirleri” nin bir bölümü Halep ve Şam’a taşındı. Maalesef şapka düzenlemesi ve uygulamada alınan katı önlemler küçük bir kitlenin vatanlarından kopmasına yol açtı (Hürriyet, 2006: 12, 13). Gerek şapka karşıtı gösterilere katılanlar gerekse yurt dışına göç edenlerin azımsanmayacak bölümü Nakşibendi tarikatına sempati duymaktaydı. Farklı şehirlerdeki olaylarda kullanılan söylemlerin birbirine benzerliği bu savı doğrulamaktaydı (İnce, 2012: 28). Ortaya çıkan tablo tarikat etkinlikleri kanunen yasaklansa da bazılarının toplumsal açıdan “merdiven altında” varlığını sürdürdüğünü göz önüne serdi.

Türkiye’deki şapka devrimi batılı devletlerce olumlu karşılanırken, İslam ülkelerinin büyük çoğunluğu şapkaya karşı var olan mesafeli yaklaşımlarını sürdürdü (Yılmaz, 2005: 96). Sadece Şah Rıza Pehlevi (1878-1944), Atatürk’ten esinlenerek İran coğrafyasının önemli bir bölümünde uzun süredir kullanılan başlıklara çeki düzen verdi (Koloğlu, 1978: 124, 125). Şapka hakkında Atatürk Türkiye’sinden önce ilk benzer düzenlemelere Japonya’da rastlandı. Batıya rağmen batılı değerleri ülkesine taşımakta kararlı olan İmparator Meiji (1852-1912), başlıkları kısmen değiştirdi. Fakat bu konuda Atatürk’ün gerçekleştirdiği gibi köklü teşebbüslerde bulunmaktan çekindi (Giritli, 1986: 363). Bu durumda Japon toplumunun da Türk milleti gibi manevi değerlerine sıkı sıkıya bağlaması etkin rol oynadı.

Tek Parti döneminin ilk yıllarında rejimin yerleşmesi ve yeniliklere karşı toplumda gösterilecek reflekslerin anlaşılması açısından ciddi tecrübeye sebep olan şapka eylemleri özellikle Şeyh Said ayaklanmasının (13 Şubat 1925) çıktığı bölgeye yakın yerlerde görüldü.

İskilipli Atıf'ın şapka karşı risalesinin de muhalifler üzerinde önemli tesirler bıraktığı gözlemlendi. Ayrıca milli ekonomi ülküsünün aksine ulusal sermayenin şapka uğruna dışa aktarılması bir takım çevrelerce ağır şekilde eleştirildi (Nur, 2000: 297). Türkiye'de yaşayan gayrimüslim tüccarlar, fırsattan istifadeyle aşına oldukları şapka işinden önemli kazançlar elde etti. İstanbul merkezli bazı bilindik giyim firmaları bu dönemde markalaşmayı başardı (Hakko, 1997: 85). İlgili yasa pratiğe dökülürken devlete olan aidiyet duygusunun zedelenmesinde kimi mülki amirlerin şahsi hataları ve hırsları dikkat çekti. Nihai aşamada şapka tamamen olmamakla beraber Türk insanın gündelik yaşamına bir şekilde girdi. Fakat her ortamda ve koşulda batılı bir simge olarak bilindi.

3. Güvenliğin Sağlanması ve “Şapka Her Yerde”

Şapka karşıtı eylemleri bastırmak adına tek başına militarist tedbirler yetersiz kaldı. Bu nedenle cezai müeyyideleri devreye sokacak hukuki yollara başvuruldu. İsyan bölgelerinde seyyar İstiklal Mahkemeleri kurularak hemen karar almaları sağlandı. Sivil vatandaşlar şapka yasasına uyup uymamakta serbest bırakılmışlardı. Fakat karşı eylemlerin içinde yer alan 808 kişi İstiklal Mahkemelerinde yargılandı. Bu şahıslardan çoğu din görevlisi olmakla birlikte iki buçuk ay içinde başta İskilipli olmak üzere 57'sinin idamına karar verildi. Yüzün üzerinde vatandaş da hapis cezasına çarptırıldı (Aybars, 2018: 315). Erzurum'da İstiklal Mahkemesinin halk arasında Şalcı Bacı diye tanınan bir kadını astığı şeklindeki söylenti şehirde ortamı iyiden iyiye gerdi. Rejimi oturtmak ve karşıtlarını sindirmek için yapılmış olsa da geniş yetkilere haiz İstiklal Mahkemelerinin hızlı kararlar alırken dikkatsiz davranması, sosyal hafızada ister istemez negatif imgelerin yerleşmesine zemin hazırladı.

Siyasi yetkililerin şapkanın benimsenmesi ve olayların yatışması maksadıyla müracaat ettiği yollardan biri de seçkin din bilginlerinden yararlanmak olmuştur. İlk olarak Diyanet İşleri Başkanı M. Rifat Börekçi (1860-1941), şapka takmanın namaz kılmaya mani olmadığını dair gazetelere açıklamada bulundu. Börekçi, tüm cemaatin şapka giymesinin camilerde düzenin sağlanmasına (yeknesaklık) katkıda bulunacağını belirtti (Cumhuriyet, 1341: 1). Başkan Börekçi'nin imzasıyla tüm il ve ilçe Müftülüklerine namazda şapka giymenin dinen sakıncası olmadığına dair bir genelge yollandı (Cumhurbaşkanlığı Cumhurbaşkanlığı Arşivi[BCA], 51-0-0-0, 2.13.23, 5.1.1926). Genelgenin içeriği Cuma günü camiler aracılığıyla halka duyuruldu. Atatürk'ün iletişim içinde olduğu Tosya Müftüsü Hasan Basri Bey, Cumhuriyet bayramı kutlamaları sırasında halka şapkayla seslendi (Oğuzhan, 2026: 85). Müftünün bu hali, diğer kamu görevlileri ve halkın şapkaya olumlu yaklaşımlarında başat rol oynadı.

Şapka aleyhtarı gösterilerle ilgili alınan tedbirler çok geçmeden, Şeyh Said isyanı ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasıyla ilintili Takriri Sükûn Yasası (4 Mart 1925-1929) kapsamı içine alındı. Bu doğrultuda Şapka İktisası Yasası'nın sınırları giderek genişletildi. Ticaretle uğraşan din görevlilerine ibadet saatleri haricinde şapka giymeleri emredildi ve aksi takdirde yasal işlem yapılacağı tebliğ edildi (Cumhurbaşkanlığı Cumhurbaşkanlığı Arşivi[BCA], 51-0-0-0, 13.108.10, 14.10.1928). Atatürk ve Şah'ın samimi dostlukları iki ülke arasında seyahat oranlarını yükseltti. İran'dan gelen esnafın büyük çoğunluğu Türkiye'de sarıkla gezerek alış veriş yapmaktaydı. Hatta onları karşılayan yerli esnafın bir bölümü de sarık takıyordu. Sarığın yeniden yaygınlaşmasına mani olunmak amacıyla İranlı mollalarında Türkiye'de başlarına sarık sarması yasaklandı (Cumhurbaşkanlığı Cumhurbaşkanlığı Arşivi[BCA], 51-0-0-0, 14.119.18, 8.11.1928).

Şapka aleyhtarı eylemlerin eğitim kurumlarına sıçramasından kaygı duyulmaktaydı. Öğretmenlerin özellikle derslerde şapkaya olan tutumu sıkı şekilde takip edildi. Hükümet tarafından şapka karşıtı söylemde bulunduğu tespit edilen birkaç kadın öğretmenin doğrudan Maarif Nezareti eliyle uyarılması talimatı verildi (Cumhurbaşkanlığı Cumhurbaşkanlığı Arşivi[BCA], 180-9-0-0, 1.6.8, 15.5.1927). Anadolu ve İstanbul'da görülen olaylardan sonra şapka giymenin

keyfiyete bırakılmasının ciddi sıkıntılar doğurduğuna dair kesin bir kanıya varılmıştı. Bu düşünceden hareketle, okul yöneticilerine iletilen talimatnamede erkek öğrencilerle beraber kız öğrenciler hatta kadın öğretmenlerinde şapka giymesinin bir zorunluluk olduğu vurgulandı:

“Malum hanım arkadaşlarımızın ihtiyarlarına bırakılmış olan serpuş intihabı keyfiyetin memleketin muhtelif köşelerinde pek alacalı şekil ve hudusuna sebep olduğu görüliyor. Birçok defalar zevatı aliyeninde nazarından kaçmayan bu hal üzerine birçok defalar nazar-ı takdim celb olundu” (Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi[BCA], 180-9-0-0, 1.6.9, 12.11.1928).

Yeni Cumhuriyet’in sokaklarında şapka dışında bir başlığın görülme ihtimaline son vermek için artık tek bir hamle kalmıştı. Çok parçalı kıyafet görüntüsünün önüne geçmek ve dini kisvelerin üstünlük aracı olarak kullanılmasına mani olmak amaçları doğrultusunda 3 Aralık 1934 günü yeni bir yasal düzenlemeye imza atıldı (Milliyet, 1934: 1). Müslüman din görevlileri ve ruhanilerin mabetlerin dışında dinsel kisvelerle dolaşmaları kesinkes yasaklandı. Böylece şapka gündelik yaşamın tek başlığı haline gelmişti. Son düzenlemeyi yetkililer dini kıyafetlerin saygınlıştırıldığı ve koruma altına alındığını söyleyerek savundular. Fakat toplum yaşamında anılan giysiler büyük ölçüde soyutlandı.

Sonuç ve Değerlendirme

Şapka giymenin yasal zorunluluk halini alması hassas bir dönemde devreye kondu. Bir tarafta Cumhuriyet rejimi tam oturmamış diğer yandan uzun süren savaşların yaraları henüz sarılmamıştı. Böylesi bir ortamda sadece dini değil psikolojik olarak da kullanılması alışkanlık haline gelmiş fes ve sarığı çıkartmak çok kolay olmadı. Tarikat faaliyetlerinin yasaklandığı bir evrede şapkanın öne çıkartılması halkın manevi alanın tahrip edileceğine dair endişelerini hayli arttırdı. Şapkaya karşı olan din görevlilerinin önemli bir bölümü sırf Müslümanca duygularla davranış sergilemiş olabilirler. Fakat gösterilerde başı çekmeleri onlara duyulan itibar ve saygıya zarar verdi. Çünkü provoke edilmeye müsait bir iklimde her türlü iftiraya uğramaları muhtemeldi. Karşı eylemlere katılmak yerine duruşuyla tutumlarını ortaya koyanlar mütedeyyin kesimler üzerinde daha fazla tesir bıraktı. Şapka düzenlemeleri sırasında devlet yetkilileri kitle iletişim araçları ve din görevlileri üzerinden halkı aydınlattı. Ancak bu meselede sınırlı sayıda dahi olsa davranış bilimcilerin ve sosyologlarında görev alması daha kalıcı neticeler alınmasını sağlayabilirdi. Ayrıca yasal düzenlemenin halkın dini duygularını rencide etme amacı taşımadığı mesajı daha net bir şekilde verilmeliydi. Yaşanan bunca olay muhafazakâr kesimlerle laik rejim arasındaki ilişkiler noktasında da bir rota teşkil etti.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 3-018, 115.547, 5.9.1925.
Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 51-0-0-0, 2.13.20, 17.11.1925.
Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0, 9.55.34, 8.12.1925.
Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 51-0-0-0, 2.13.23, 5.1.1926.
Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 180-9-0-0, 1.6.8, 15.5.1927
Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 51-0-0-0, 13.108.10, 14.10.1928.
Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 180-9-0-0, 1.6.9, 12.11.1928.

Sürelî Yayınlar

- Cumhuriyet (1341) Rıfat Börekçi'nin Şapkaya Dair Hususi Beyanatı, S. 413, s. 1.
Cumhuriyet (1341). Kadınlarda Şapka Kullanmaya Başladı, S. 481, s. 1.
Cumhuriyet (1341). Erzurum Vilayeti Dâhilinde Bir Ay Süreyle İdare-i Örfiye İlan Olundu, S. 557, s. 1.
Cumhuriyet (1341). Maraş'ta Şapkaya Muhalif Olaylar ve Müslümanlığımız, S. 567, s. 3.
Cumhuriyet (1341). Ömer Rıza Şapka Kanununa Muhalefetten Beylerbeyi'nde Tutuklandı, S. 569, s. 1.
Cumhuriyet (1934). Antakya'da İrtica Hadisesi, S. 4499, s. 1.
Cumhuriyet (1939). İnkılâplar ve O, S. 504, s. 3.
Hâkimiyet-i Milliye (1341). Karamürsel'de Yerli Şapka Tezgâhları Kuruldu, S. 1605, s. 1.
Hâkimiyet-i Milliye (1341). Malatya'da Şapkaya Karşı Mukavemete Belediye Reisi Hasan Bey Mani Oldu, S. 1661, s. 1.
İkdam (1341). Memurlara Şapka Avansı, S. 10262, s. 1.
İkdam (1341). Din Görevlilerinden Şapkaya Destek Beyanatı, S. 10251, s. 1.
Milliyet (1934). Kıyafet Kanunu Dün Mecliste Kabul Edildi, S. 3169, s. 1.

Resmî Yayınlar

- Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (2024). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. 2, Ankara.
TBMM. Matbaası (1960). *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, C. 19, Ankara, 1960.

Kitaplar, Makaleler, Tezler

- Abdullah Cevdet (1 Eylül 1340). Şapka-Fesi, *İçtihad*, S. 169, s. 3413, 3414.
Arıç, A.S. (2007). *Atatürk Türkiye'sinde Kılık Kıyafette Çağdaşlaşma*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

- Aybars, E. (2018). *İstiklal Mahkemeleri*, Doğan Kitap, İstanbul.
- Gentizon, P. (2001). *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu*, Çev. Fethi Ülkü, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Giritli, İ. (1986). Japonya'nın Modernleşmesi ve Atatürkçü Modernleşme, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 2, S. 5, s. 361-378.
- Goloğlu, M. (2007). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I Devrimler ve Tepkiler 1924-1930*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Hakko, V. (1997). *Hayatım Vakko*, Şedele Matbaacılık, İstanbul.
- İnce, Ş. (2012). Şapkadan Çıkan: Bir Söylem Analizi Denemesi, *Kültür ve İletişim*, C. 1, S. 15, s. 9-36.
- İskilibli Mehmed Atıf Efendi (2025). *Frenk Mukallitliği ve Şapka*, İslambol Yayınları, İstanbul.
- Jaschke, G. (2000). *Yeni Türkiye'de İslamlık*, Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Kodak, H. ve Yılmaz, M. (1989). Şapka Kanunu ya da Bir Devrin Anatomisi, *Teklif*, Ocak-Şubat Sayısı, s. 16-21.
- Koloğlu, O. (1978). *İslam'da Başlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Koloğlu, O. (2000). Şapka Devrimi Kafanı İçine Değil, Dışına Yönelikti, *Toplumsal Tarih*, C. 14, S. 83, s. 21-24.
- Közleme, A.O. (2019). Şapka İnkılâbı ve Şapka İnkılâbının Türk Toplumunu Üzerindeki Travmatik Etkileri, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 68, s. 427-440.
- Kızıllhan, P. (2023). Ben Bir İnkılap Çocuğuyum, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. ÖS, s.1-19.
- Nur, R. (2000). *Hayat Ve Hatıratım 3 (Atatürk Kavgası)*, Der. Abdurrahman Dilipak, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Oğuzhan, E. (2026). Şapka Devrimi'nde Yerel Basının Rolü: Kastamonu Açıksöz Gazetesi, *Belgi*, S. 31, s. 75-91.
- Özbek, F. ve Karasalihoğlu, M. (2005). *Atatürk'ün Kastamonu Ziyareti Şapka ve Kıyafet İnkılabı 23-31 Ağustos 1925*, Kastamonu Valiliği, Kastamonu.
- Özdemir, K. (2007). *Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimi ve Tepkiler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir).
- Süleyman Nazif (1342). *İmana Tasallut/Şapka Meselesi*, Matbaa-i Tekfur, İstanbul.
- Tunçay, M. (2015). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931*, Yurt Yayınları, İstanbul.

Uluğ, N.H. (1973). *Üç Büyük Devrim Eğitimin Birleştirilmesi Şapka ve Giyimin Değiştirilmesi Türk Harflerinin Kabulü*, Ak Yayıncılık, İstanbul.

Yılmaz, M.S. (2005). Türkiye’deki Şapka ve Kıyafet İnkılâbının Mısır Kamuoyunda Yansımaları, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, s. 91-103.

Web Kaynakları

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/bitstreams/fae46cf8-e5e6-4919-8c32-bbe9a7dc8d3d/download>, Erişim Tarihi: 25.05.2026.

BÖLÜM 3

TÜRK HARF DEVRİMİ: TARİHSEL VE SOSYOLOJİK DİYALEKTİK¹

Mehmet Salih DEMİR²

¹ (YÖKSİS Tez Referans No:10806312),Doktora Tezinden Üretilmiştir. Tez Adı: Eğitim Devrimlerinin Sosyal Topografiyaya Etkileri Ve Kastamonu Örneği(1923-1938),Danışman: Doç.Dr. Fahri Özteke, Batman Üniversitesi Tarih Bölümü.

² Başöğretmen/Doktorant, ORCID ID:0009000672489062

Giriş

Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte ivme kazanmaya başlayan inkılâpların, ülkenin modernleşme teşebbüsüne yansımaları ve katkısı tartışılmaya devam edilmektedir. Cumhuriyet kadroları, dinden dünyevileşmeye, saltanattan Cumhuriyete geçiş sürecinde “*Çağdaş Bir Ulus*” inşa edilmesinde, milli, laik bilimsel bir yapı oluşumunda, eğitimin birincil faktör olarak etkide bulunabileceğinin farkındaydılar. Bu sebeple işe ilkin eğitim devrimleri ile yola koyuldular.

Bu bilinç, öngörü veya düşünceden hareketle, zaman kaybedilmeye tahammül gösterilmeksizin, gerek devletin idari teşkilatında, gerek toplumun sosyal yaşamında köklü değişikliklere yol açacak, başta 3 Mart 1924 tarihli “*Tevhidi Tedrisat Yasası*” olmak üzere birçok inkılâp ardı sıra gerçekleştirildi.

Sonraki yıllarda tanıklık edileceği üzere; Türk milletinin giyim kuşamı dâhil olmak üzere, Kemalist ideolojinin bir bütün halinde benimsenmesi, zihin dünyasının önemli ölçüde ve şaşırtıcı hızla devrimleri özümlediği; hedeflenen doğrultuda Avrupai yaşam tarzına uyumlu hale geldiğine Türklerle birlikte tüm dünya tanıklık etti.

Özümsenme veyahut kimilerine göre Batılılaşma sürecinde en çok kavgası verilen, hatta en karmaşık ve çapraşık devrimlerden biri,¹ Kasım 1928 tarihinde kabul edilen Arap alfabesinin kaldırılarak, *Latin tabanlı Harf İnkılâbının* kabul edilmesi oldu. Diğer inkılâplara oranla gösterilen direncin kaynağı, Arap alfabesinin İslamiyet dini ile özdeşleşmiş olmasından ileri gelmekteydi. Bu riskli sebepten ötürü; toplumun ikna sürecinde Mustafa Kemal Atatürk yoğun mesai harcadı.

Niyazi Berkes Türk Devrimi’ne ilişkin tarihsel analizinde inkılâpların etkisiyle, toplumsal ve siyasal eksenin merkezinden uzaklaşarak, “*Doğu yörüngesinden Batı yörüngesine kayma*” olarak değerlendirmiştir. Tespitlerinin devamında, Cumhuriyet ile başlayan Türk modernleşmesinin dolayısıyla Atatürk devrimlerinin geleneksel, teokratik bir yapıdan; akıl, birey ve Sekülerleşmeye (*Dünyevileşmeye*) dayanan modern bir yapıya geçiş olarak yorumlamasını/analizini ortaya koymaktadır.

1.Harf İnkılâbı’nın Kabulünden Önce Tarihsel, Sosyolojik Ve Siyasi Tartışmalar

Dil toplumun değer yargılarının özümşenmesi ve aktarılmasında, kolektif bir tarihi ve kültürel hafızanın oluşum sürecinde önemli bir öge olarak; düşünce ve bilinç arasında bağlantı

sağlayan araçtır. Alman filozof, düşünür ve din bilimcisi Johan Gottfried Von Herder, dilin kaynağı konulu yazısında “ *Dil, insanın düşünce ve bilincidir*”, analizini yaptı.

Dil Türkiye’de ulus-devlet inşa sürecinin tamamlanması ve tebaanın ulus-devlete olan aidiyet psikolojisinin arttırılmasında birincil araç olarak, toplumsal psikolojinin hızlı bir şekilde oluşumunda kullanıldı. Cumhuriyetin temelini meydana getirilmesinin beklendiği ulusçu politikalar yanında; Osmanlı veya İslama ilişkin kültürel tasfiyesini; Batı değerlerinin özümsemesini ve entegrasyonun hedeflendiği önemli inkılâpların başında dil devrimi gelmekte idi. Çünkü Osmanlı/İslam kimliğini ulusallaşmanın veya başka bir ifade ile Türk kimliğinin yaratılması önünde bir engel olasılığı olabileceği düşüncesine sahip kişi sayısı azımsanmayacak düzeydeydi.

Mustafa Kemal Atatürk dilin önemine ilişkin şu kritik değerlendirmede bulundu: “ *Milli duygu ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin zengin ve milli olması, ulusal duygunun gelişmesinde başlıca etmendir. Türk dili, dillerin en zenginlerindendir, yeter ki bu dil bilinçle işlensin. Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır*”,

“ *Yeni ulus-devlet, vakit kaybedilmeden her alanı ulusal bir akılla yeniden var etmeye başladı. Amaç, yurttaşların en üst aidiyet şekliyle ‘ulus’ a ait kılınması hedefi idi*”, (Sadoğlu, 2010, s. 3).

“ *Milliyetçiliğin ortaya çıkması devletin onayladığı dilin resmi dil olarak kabul görmesini ve halk tarafından kullanımının gerekliliğine neden olmuştur. Bu da dilin siyasal alandaki işleyişinin ve öneminin artmasını sağlamıştır. Ulus-inşa sürecinde dilsel ve kültürel homojenliğin önemli bir amaç haline gelmesi ulus-devletin iç ahenk anlayışına dayalı siyasi milliyetçiliğin yükselişe geçmesi ile beraber olmuştur. Çünkü ulus-devlet kendi sınırları içerisinde ulusal kimlik ile siyasal kimliğin birbirleriyle örtüşmesini ve uyumlu olmasını şart koşturmaktadır*”, (Yaşar, 2022, s. 2).

“ *İslamiyet’ten önce Türkler Orhun, Uygur harflerini kullanmışlar, İslamiyet’in kabul edilmesinden sonra ise harf olarak Arap harfleri benimsenmiştir. Ancak Arap harfleri Türkçenin yapısına uymuyordu. Zor okunup yazılan bu alfabe ile okuryazar oranı da düşüktü. Dolayısıyla zorlukları olan bu alfabe ile bilimsel alanlarda atılımlar yapmak çok zor idi. Hâlbuki Latin harfleri, uygarlık düzeyine ulaşmak istediğimiz Batı dünyasının kullandığı harfleri idi. Bu harflerin kabulü ile Batıyla entegre olma yönünde önemli bir adım atılmış*

olacaktı. Arap harflerine göre daha kolay olan Latin harfleriyle okuma-yazma oranı da artmış olacaktır”,(Candan, 2010, s. 150).

Cumhuriyet ile birlikte ivme kazanan eğitim, kültür, siyasal ve sosyal alandaki gelişim, Meşrutiyetten itibaren Batı temelli fikirlerden gıdasını almış, etkilenmiş ve beslenmiştir. Gelişmeler toplumsal ilerlenmeye katkıda bulunarak ilerleme gösterdi. Harf inkılâbı özellikle eğitim ve kültür alanında gerçekleştirilecek diğer inkılâplara kaynak teşkil edecek olması ve daha fazla bir direnç gösterilmesi açısından önemli olacaktır.

İnkılâplar temel strateji olarak, Cumhuriyetin Batı uygarlığı ile yakın ilişkiler kurulmasının önünü açacaktır. Zira önemli adımlar arasında yer alan; eğitim, müzik, heykel, opera, güzel sanatlar, vb. gelişmeler; Batı medeniyeti memba görevi görerek ve tabi’i ki milli değerlere tezat ve tehdit oluşturmayacak nitelikte önemli ölçüde yararlanılmıştır.

1 Kasım 1928 tarih ve 1353 sayılı kanun ile kabul edilen “ *Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun*” ile gerçekleştirilen dil devrimi ve alfabe değişikliği, elbette ani bir siyasi karar ve birdenbire ortaya görünür hale gelmeye başlayan bir fikir değildi. Dil ve alfabeye ilişkin tartışmaların kökeni Osmanlıya kadar uzanmaktadır.

Aslında dilde yenileşmeye ilişkin çabalar Tanzimat Dönemi’nde hareketlilik kazandı; Cumhuriyet’in laboratuvarı olarak kabul edilebilecek Meşrutiyet döneminde ise ivme kazanma olanağına kavuştu. Tanzimat döneminde eğitime gösterilen ilgi ve önemin tedrici olarak artmasıyla birlikte; eğitim ve kültürel alanda çeşitli reformlara başlanmış, eğitimin toplumsallaşması yönünde büyük engel teşkil edileceği düşünülen Alfabe meselesi gündem oluşturmaya başlamıştır.

Osmanlı’da alfabeye ilişkin fikir ileri süren ilk kişiler arasında ; “*Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniyye*”nin kurucularından Münif Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa ön plana çıkmaktadır. Arap harflerine ilişkin değerlendirmelerde bulunan Münif Paşa, Arap alfabesinin aksine; Latin harflerinin kolay öğrenilmesi ve yazılmasına dikkat çeken ilk kişiler arasında yer aldı.

“ *Osmanlı Devleti’nde ilk olarak 1851 yılında Ahmet Cevdet Paşa, harflerin değişimi yönünde, konuşma dili ile yazı dili arasında mevcut farkların giderilmesi meselesini ele almıştır. Paşa, iyi yetişmiş ve medrese eğitimi almış olması nedeniyle Arapçaya hâkimdir. Arap alfabesinde yenilikler yapılması, Türkçenin eğitim dili olarak gelişip yerleşmesi ve Arap harfleriyle gösterilemeyen Türkçe seslerin yeni bir yazım tekniği ile yazılması gibi birçok konuyu ele almıştır* ”,

“ Bu dönemde yaşanan diğer gelişme ise Münif Paşa’nın, 1862 yılında üyesi olduğu ve çalışmalarına katıldığı özel bilim kuruluğu olan “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye”’de paylaştığı görüşleridir. Münif Paşa, Arap harflerinin okumayı güçleştirdiğini, eğitimi zorlaştırdığını ve okuma- yazma bilenlerin sayısını düşürdüğünü ileri sürdü.. Ayrıca mevcut alfabede büyük harf kullanılmaması nedeniyle yazılan özel isimlerin, diğer harflerden ayırmanın güçleştirdiğini belirtmiş ve bu sorunların aşılması için birtakım önerilerde bulunmuştur”,(Ülkütaşır, 1981, s. 17-20).

“ Ağâh Sırrı Levend, “Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri” adlı eserinde dilin Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemindeki edebi, terimsel, bilimsel ve resmi gelişiminden bahsedilmektedir. Hüseyin Sadoğlu’nun Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları adlı eseri Türkiye’de 1839-1950 arasında uygulanan dil politikalarını ulusçuluk bağlamında inceleyen ana kaynaklardandır. Rekin Ertem’in Elifbadan Alfabe Türkiye’de Alfabe Tartışmaları adlı eseri harf devriminin sebeplerini bu konuda yapılan çalışmaları, tartışmaları ve hazırlıkları, devrime geçişi ve kanundan sonraki süreci etraflı bir şekilde ele almıştır. Füsun Üstel Makbul Vatandaş’ın Peşinde II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi adlı eserinde Türkçe’nin eğitim dili olması doğrultusunda okulda verilen dersler ile oluşturulmak istenen insan ve yurttaş modelini incelemiştir”,(Yaşar, 2022, s. 7,8).

Kırım Tatarlarından, fikir adamı ve eğitimci İsmail Gaspıralı (1851-1914) Rus İmparatorluğu sınırlarında yaşayan Türklerin, ulusal bilincin filizlenmesinde kapsamlı mücadeleye imza atan önemli bir şahsiyettir. Gaspıralı; “ Dilde Birlik, Fikirde Birlikte, İşte Birlik” düşüncesinden yola çıkılarak, Türk dünyasında “Dil Birliğinin” sağlanması ve ortak bir yazı dilinin kullanılmasının önemini savundu. Gaspıralı “ Dilde Birlik, Fikirde Birlikte, İşte Birlik” ülküsünün gerçekleştirilmesi gayesiyle 1833 yılında “Tercüman” gazetesini yayımlayarak; Türkçenin kullanımının yaygınlaştırılması amaçlandı.

Azerbaycanlı edebiyatçı Mirza Fethi Ahundov (1812-1868) 1857 yılında yazmış bulunduğu risalede alfabenin ıslah edilmesi gerekliliğine ilişkin düşünceleri savundu.

“Mirza Fethi Ali’de Arap harflerinin düzeltilmesi ile alakalı fikirleri için 1863’te İstanbul’a gelmiş ve okuma-yazmada yaşanan zorlukları ortadan kaldırmak için hazırladığı harflerden oluşan broşürü Sadrazam Fuat Paşa’ya sunmuştur. Mirza Ali Fethi, İslamiyet’in kabulünden sonra Arap harflerinin birçok kez değiştiğini bu nedenle önerdiği yeni harflerin kullanılmasının din açısından sakınca yaratmayacağını da belirtmiştir. Mirza Fethi Ali’nin önerisi sadaretle görüşülmek üzere Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’ye sunulmuş fakat öneri

kabul edilmemiştir. Suavi, Namık Kemal, Şinasi gibi o dönemin aydınları da mevcut alfabede ıslahat çalışmaları yapılmasını desteklemelerine rağmen, Latin harflerine de karşı çıkıyorlardı. Osmanlı Devleti'nde Garpçılar olarak bilinen ve fikirleri genellikle İçtihat Mecmuasında yayınlanan aydınlar da programlarında Osmanlı alfabesinin atılarak yerine Latin harflerinin kullanılacağını ifade etmekteydiler”,(Erkoyuncu, 2020, s. 7-8).

“ Tanzimat’tan itibaren yoğunlaşan basın yayın faaliyetleri, Arap alfabesinin güçlüklerinin belirgin olarak ortaya çıkmasına ve tartışmaların dil ve yazı sorunu üzerinde daha sistemli olarak oluşmasına katkıda bulunmuştur. Çünkü matbaa, hazırlık aşaması da düşünülürse hareketli harflerin basımına kolaylık sağlanmıyordu. Her bir harfin başta, ortada ve sonda farklı şekle bürünmesi yanında, harfler başka harflerle birleşirken farklı şekillere girmektedir. Yeni harfler, baskı tekniği açısından, eski harflere oranla büyük bir kolaylık getirmiştir. Arap harfleri ile basım işlerinde yazıda harflerin, kelimenin başında, ortasında ve sonunda farklı biçimlerde yazılması nedeniyle baskı işlerinde kullanılan bir dizgi kasasında 432 bölme bulunuyordu. Oysa yeni harfler, dizgi kasasındaki bölme sayısını 104’e indirmiştir. Bu sayılar Cumhuriyet döneminde yayınlanmış bir Tarih ders kitabında, Latin alfabesi ve karşı sayfasında “öğrenilmesi ve kullanması ömür yıpratıcı” Arap alfabesi için kullanılan dizgi kasalarının çizimlerini veren bir karşılaştırmada yaklaşık 98’e karşılık 623 olarak gösterilmektedir. Bu nedenle Arap harfleri ile hızlı bir basım-yayım etkinliği olanaklı olamamıştır”,

“ Değiştirilebilir (müteharrik) harflerle basım tekniğiyle Arapça metinlerin basılması sorunu sadece Osmanlı’yı değil, yakın çağda genel olarak bütün Arap camiasını da meşgul eden bir sorundur. Örneğin 1936’da Kahire’de Arap Dili Akademisi, Arap yazı sisteminin yeniden düzenlenmesi konusunda bir sempozyum düzenleyip, 1945’te yeni Arap yazı sistemleri teklif edilen bir proje yarışmasını ilan etmiştir. Bazı projeler Arap harflerinin Latin harfleriyle değişmesini teklif ederken, diğer projeler geleneksel Arap yazı sisteminin yeni işaretler ilave edilerek geliştirilmesini daha uygun görür. Üçüncü bir proje grubu da Arap harflerinin birbirinden ayrı olarak yazılmasına dikkat çeker. Bu projelerin hiçbirisi kabul edilmediği halde, cahilliği ve matbaacılıkta olan problemleri ortadan kaldırmak arzusuyla yapılan bu girişimler, sorunun ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir”, (Koçak, 2009, s. 289,290).

İbrahim Şinasi Efendi, Türk dilinin sadeleşmesine dönük çalışmalarını, “Tercüman-ı Ahval” gazetesinde yazdığı “Mukaddime” ile sürdürdü. Eserde:

“ Söz isteklerimizi ifade etmeye ait bir kudretin hediyesi olduğu gibi, insan aklının en güzel icadı olan yazma sanatı da sözün kalemle canlandırılmasından ibarettir. Bu hakikatin kıymetine dayanarak, bütün halkın kolayca anlayabileceği seviyede işbu gazeteyi ele almak lazım olduğu, makam münasebeti ile şimdiden hatırlatılır”,(Özkan, 2010).

Latin alfabesinin alınması gerekliliğine ilişkin tartışmalar II. Meşrutiyet döneminde yoğunluk kazandı. Konu birçok yazar ve aydın tarafından çeşitli zaman aralıklarında dile getirilmeye devam edildi. İctihat dergisi sahibi Dr. Abdullah Cevdet, Gazeteci Celal Nuri (İleri), Kılıçzade Hakkı gibi aydın kişiler tarafından, Latin harflerine dayalı yeni bir Türk abecesinin (Alfabesinin) uygulanmasının talep edildiği yazılar yazılmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, II. Meşrutiyet ilan edilmeden bir iki yıl önce; Selanik’te Bulgar Türkolog İvan Manolov (İvan Monalof) ile yaptığı görüşmede ilerleyen zamanlarda harf devrimi yapılması gerektiğinden bahsetmişti. Manolov’a ; *“Batı medeniyetine girmemize engel teşkil edecek harfleri atarak, kılık kıyafetimiz dâhil her şeyimizle Batılılara uymalıyız ve emin olunuz ki bunların hepsi bir gün olacaktır ”*,(Korkmaz, 1992, s. 187,188).

Mustafa Kemal, İvan ile görüşmesinin devamında, *Türk Devrimine* ilişkin düşüncelerini ifade etmiş, özellikle Arap yazısının Batı medeniyeti ile olabilecek muhtemel entegrasyona engel olabileceğini ileri sürmüştür. Sonraki yıllarda yaşanan gelişmelere bakıldığında Atatürk’ün ileri görüşlülüğü ve *“ Yarının Adamı ”* bir lider olduğu anlaşılabacaktır. Mustafa Kemal, *“ Birinci Dünya Savaşı’nda Anafartalar’da bile Türk alfabesinin nasıl olması gerektiğini düşünmüştür”*, (Ergin, 2019, s. 817).

Ayşe Afet İnan *“Mustafa Kemal Atatürk ve Karlsbat Hatıraları”* adlı eserinde; Atatürk’ün tedavi olduğu dönemde hatıra defterine şu satırların yazıldığı aktarılmaktadır:

“ Benim elime büyük salâhiyet ve kudret geçerse, ben içtimâî hayatımızda istenilen inkılâbı bir anda bir tahakkuk edeceğimi zannederim. Halkın yeni fikirlerle eğitilmesi ve öğrenim durumunu yükseltmek gerekir. Aydınlar toplumu kendi seviyelerine çıkarmalıdır. Bunun anlamı toplumun öğrenimini yeni ve kolay usullerle sağlamaktır”.

Genç Kalemler Dergisinde *“Dil-Milliyet”* üzerine ilk yazı kaleme alan kişi *“Türkçe mi, Osmanlıca mı?* Başlıklı yazısıyla Kazım Nami’dir. 1910-1912 yılları arasında, Nesimi Sarım Bey ve Ali Canip Bey yönetiminde Selanik’te yayımlanan önemli bir fikir dergisi olan Genç Kalemler Dergisi’nde yayımlanan *“ Yeni Lisan ”* makalesinde, konuşma dili ile yazı dili arasında uçurumun ortadan kaldırılması gerektiğine vurgu yapılmıştır.24 Ocak 1913-9

Temmuz 1917 tarihleri arasında *Maarif Nazırlığı* görevini yürüten Şükrü Bey döneminde, *Dilin Islah Edilmesi* veya değişimi konusunda “*Islahat-ı İlmiyye Encümeni*”nin kurulması, Bab-ı Ali’de dil konusuna kayıtsız kalınmadığının ortaya konulması açısından önemlidir.

“ II. Meşrutiyet döneminde alfabenin ıslahı ya da değiştirilmesinden yana örgütlü girişimlerde olmuştur. 1911 yılında Milaslı Hakkı İbrahim’in öncülüğü ile kurulmuş olan *Islah-ı Huruf Cemiyeti*, kuruluş amacı alfabe değişikliğine dair ıslahatı içeren *Yeni Yazı* adında dergi bile çıkarmıştır. Dernek amacını açık bir şekilde ‘harfleri tadil ve ıslah yoluyla mükemmel bir hale getirmek’ şeklinde ifade etmiştir. Dernek 3 Şubat 1912’de bu amaçla bir kongre düzenlemiş, kongrede Latin harflerini İslam dünyasına kabul ettirmenin zorluğundan dolayı ayrı harf sistemi ve yeni işaretler ile gerçekleştirilecek olan bir ‘ıslah’ fikri genel kabul görmüştür”,

“ Yine II. Meşrutiyet döneminde alfabe tartışmalarına katılan Necip Asım, Ziya Gökalp, Ahmet Hikmet gibi dönemin Türkçü olarak adlandırılan isimleri de alfabe değişikliğine karşı Arap harflerinde ısrar etmişlerdir. Arap harflerinden vazgeçildiği takdirde Müslümanlar arasındaki bağların zayıflayacağını savunmuşlardır. Türkçüler aynı zamanda Arap alfabesini, Türk lehçelerini yazıda birleştirebilecek bir unsur olarak da görmekteydiler”,(Yaşar, 2022, s. 28).

Hüseyin Cahit Yalçın, Kılıçzâde Hakkı, Abdullah Cevdet ve Celâl Nuri başta olmak üzere; dönemin önde gelen fikir insanlarının Alfabe ve dil meselesine ilişkin görüş, öneri veyahut tartışmaları dönemin neşriyatında geniş yer bulmuştur. Ziya Gökalp ve arkadaşları alfabe değişikliği ve dilde sadeleşme üzerine çok sayıda makale ve yazı yazdılar. *Kamus-ı Türkî*’yi hazırlayan Şemsettin Sami, Latin harflerine geçilmesi gerekliliğini savunan dönemin önde gelen isimlerinden biri olmuştur.

Alfabe değişikliğini destekleyen birçok önemli fikir insanının aksine; Önemli Türkologlardan Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan, Veled Çelebi, Halit Ziya, Avni Başman, İbrahim Alaaddin, Necip Asım, Ali Şeydi, Ali Canip, Yusuf Semih gibi yazar ve bilim insanları ise alfabe değişikliğine karşı çıkan isimler arasında yer almaktaydı.

Dil ile ilgili tartışmaların yoğunluk kazandığı bir dönemde Harbiye Nazırı Enver Paşa’dan Şinasi’ye, Ahmet Vefik Paşa’dan Ziya Gökalp’a, Hüseyin Cahit Yalçın’a kadar pek çok entelektüel, dil ve dilde sadeleşme üzerine çalışmalarda bulunmaya devam ederken:

“Birinci Cihan Harbi”nin Osmanlı devleti üzerine yarattığı kaosla birlikte dil konusunda yürütülen kapsamlı çalışmaların sekteye uğramasına yol açtı.

Dil ve alfabe alanında gelişmelerin yeniden filizlenmeye başlanacağına ilişkin ilk işaret, Erzurum Kongresi sırasında Atatürk’ün aldırıldığı notlardan anlaşılmaktadır. Mazhar Müfit Kansu “Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber” adlı eserinde, Atatürk’ün kendisine gerekli şartlar oluştuğu/olgunlaştığı takdirde; Latin Alfabesi’nin gerçekleştirilecek inkılâplar arasında yer alacağını not aldirttığını aktarmaktadır.

Meşrutiyetle başlanıp Cumhuriyet’in ilanına yaklaşılana dek, dil ve alfabeye ilişkin sürdürülen tartışmalar biryana; 21 Şubat 1923 günü Kazım Karabekir Paşa başkanlığında İzmir’de düzenlenen “*Milli İktisat Kongresi*”nde de Latin yazısının alınması konusu gündeme getirilmiştir.

Kongreye katılan işçi delegelerden İzmirli Nazmi ve iki arkadaşı tarafından “*Latin Harflerinin Kabul Edilmesi*” konusunda verilen önerge, Başkan tarafından, konunun “*Kongre İle İlgisi Bulunmadığı*” ve “*Latin Harfleri İslam Birliğini Bozar*” gerekçesiyle, tartışmaya bile açılmadan geri çevrilmiştir.

Konuya ilişkin *Milli Mücadele* yıllarının önemli gazetelerinden *Hâkimiyet-i Milliye* ye bir demeç veren Kazım Karabekir görüşlerini şöyle ifade etmiştir:

“*Kütüphanelerimizde mevcut mukaddes kitaplarımız, tarihimiz, yazılarımız, binlerce cilt eserlerimiz bu lisanla yazılmış iken; büsbütün başka bir şekilde olan hurufu kabul ettiğimiz gün, en büyük felakete maruz kalacağız. Ve böylece derhal Avrupa’nın eline güzel bir silah vermiş olacağız. Bunlar âlem-i İslam’a diyeceklerdir ki; Türkler yabancı yazısını kabul etmişler ve Hristiyan olmuşlardır*”,(Hakimiyeti Milliye Gazetesi, 1923).

Gazeteci yazar Ahmet Emin Yalman, Vatan Gazetesi’nde, Latin harflerini savunan Hüseyin Cahit Bey’in, Mustafa Kemal Atatürk’e konuya ilişkin tavsiyelerini şu şekilde aktarmaktadır/anlatmaktadır:

“*Hüseyin Cahit Bey İzmir’de Reisicumhur Hazretleri’nin sofrasında nutuk irad ederken, bütün gençlik hayallerinin tahakkukundan gözleri heyecandan yaşararak bahsetmiş, yalnız “ Ah Latin harfleri” demişti. Aradan ancak bir iki ay zaman geçmiş olduğu halde, alfabe meselesi de ciddî bir şekilde münakaşa edildiğine göre, Cahit Bey’in keyfi tamam olmuştur*”,(Vatan Gazetesi, 1924).

Harf İnkılâbına ilişkin tartışmalar akademik bakış açısıyla değerlendirildiğinde, Latin alfabesine ilişkin, dönemin birçok aydın ve entelektüeli tarafından anlaşıldığı halde; yeni harflere geçişin ağır ağır özümsevenek sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir/anlaşılmaktadır. Alfabe değişikliğine karşı çıkan aydın veya halk kesimi; Müslüman olmanın gereği olarak Arap harflerinin kullanılmaya devam edilmesi gerektiği, Arap harflerinin terk edilmesiyle İslamiyet'e karşı bir eylem yapılmış olacağı algısının yaratılacağı düşünülmekte ve savunulmakta idi.

Alfabe ile ilgili görüş ve tartışmalar, 25.11.1924 günlü meclis bütçe görüşmeleri esnasında yeniden ele alınır. Konuya ilişkin görüş beyan eden İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu: “ *İslam dininin okumayı gerektirdiği halde harflerden kaynaklı olarak halkın okuyamadığını*”, “ *Arap harfleri Türk dilini yazmaya uygun değildir* ” değerlendirmesiyle Latin yazısını savundu ve sorunun çözülmesi gerektiğini ifade etmiştir. 1924 yılı dönemi meclisinin yapısını oluşturan sosyolojik ve ideolojik kozmopolit koşullarında bu sözler büyük tartışmalara neden olmuş, dönemin neşriyatında konuya ilişkin yazılar uzun süre yazılmaya devam edilmiştir.

Hüseyin Cahit, Tanin bu düşünciyi desteklediğini bir kez daha belirtmiştir. Cumhuriyet gazetesi sahibi ve başyazarı Yunus Nadi (Abalıoğlu) ile Milliyet ve Hâkimiyet-i Milliye başyazarı Falih Rıfkı (Atay) Latin yazısının alınmasını talep eden yazılarını sürdürmüşlerdir. Ulusal rakamların alınmasına ilişkin yasanın (20 Mayıs 1928), TBMM’de görüşüldüğü esnada yeni bir *ABECENİN* alınması gerekliliği dile getirilmiştir.

“*Ulusal Kurtuluş Savaşı*” başlarında Erzurum Kongresi öncesi, 8 Temmuz 1919 günü sabaha karşı, Mazhar Müfit Bey’e (Kansu) hükümet biçiminin Cumhuriyet olacağı ve sırası geldiğinde Latin yazısının alınacağını not aldirtmıştır. Mustafa Kemal’in yıllar öncesinden zihninde tasarladığı yazı devriminin uygulanması konusunda kararlı tutumunu Falih Rıfkı Atay anılarında şöyle anlatır:

“*Sütratle hedefe ulaşmak isterdi. Giriştiği her işte başarılı olması halkta şu izlenimi aşılamıştı ki, Gazi’nin el attığı bir dava ancak zaferle biter, şapka devriminde sütratle gayeye varması, harf devriminin de aynı şekilde ele alınıp başarılabilceğine onu inandırmıştı.*

O, hep olmazın üzerine yürüdü.

Mustafa Kemal Paşa hep olmaz’ın üzerine yürürdü ama önlemlerini de öylesine alır, hazırlıklarını yapardı ki, olmaz’ı sütratle olur’a çevirirdi.”

Gerçekten “olmaz” ı hızlı biçimde “olur”a çeviren Atatürk, yazı değişikliğinin de ivedilikle gerçekleşmesini istiyordu. Öyle ki, beş yıl, on beş yıl arasında süre biçilen yazı değişikliği için, O, üç aylık süreyi yeterli görmüştür. Nitekim Falih Rıfkı, konuya ilişkin hatıratında söz konusu gerçeği dile getirir:

“Bir on beş yıllık uzun, bir de beş yıllık kısa süreli iki öneri var dedim. Öneri sahiplerine göre ilk dönem iki yazı bir arada öğretilcektir. Gazeteler yarım sütundan başlayarak yavaş yavaş yeni yazılı kısmı arttıracaktır. Kurumlar ve yüksek okullar için de aşamalı bazı yöntemler düşünülmüştür.

Yüzüme baktı:

-Bu ya üç ayda olur, ya hiç olmaz, dedi.

Hayli radikal bir devrimci iken ben bile yüzüne bakakalmıştım.

-Çocuğum dedi, gazetelerde yarım sütun eski yazı kaldığı zaman bile herkes bu eski yazılı parçayı okuyacaktır. Arada bir savaş, bir iç buhran, bir terslik oldu mu, bizim yazı da Enver’in yazısına döner, hemen terk olunur.”

Dönemin önemli neşriyatlarından olan Akşam Gazetesi’nde 28 Mart 1926 tarihinde; “*Latin Harflerini Kabul Etmeli mi Etmemeli mi*” başlığıyla bir anket düzenlenir. Yanıt verenlerin çoğu Latin harflerini istemediklerini belirtir. Konuya başka dergi ve gazeteler de karışır. Alfabe değişikliğine karşı olanlar arasında Fuad Köprülü, Zeki Velidi Togan gibi önemli Türkologlar da vardır”,(Demir & Yılmaz, 2014, s. 38).

Alman eğitimci Dr.Alfred Kühne 1925 yılında Türkiye’ye davet edildi. Türkiye’nin eğitim meselesine ilişkin kapsamlı bir rapor hazırlayan Kühne, raporun Latin alfabesine ilişkin kısmında şu hususlar belirtilmiştir: Arap alfabesinin zorluğuna dikkat çekilerek, mevcut durumda okuryazar olabilmenin zor ve çok zaman aldığı rapor edildi; bundan kurtulmanın Türkçeye daha uygun bir yazı sistemi olan Latin alfabesine geçilmekle mümkün olabileceği ortaya konuldu; Kühne yazının sadece yazıdan ibaret olmadığı, aynı zamanda bir uygarlık meselesi olduğuna dikkat çekilmiştir.

Latin alfabesine geçiş ile ilgili ülke içinde tartışmalar yoğun bir şekilde sürüyor iken; önemli bir gelişme Azerbaycan’da yaşandı. 26 Şubat-6 Mart 1926 tarihleri arasında Azerbaycan’ın başkenti Bakü’de, “İsmailiyye Sarayı”nda toplanan “Uluslararası Türkoloji

Kurultayı” Türk dili, edebiyatı, alfabe ve kültürüne ilişkin meselelerin ele alındığı ilk kapsamlı yurtdışı/uluslar arası toplantı olma niteliğini taşıması açısından önemlidir.

Türk dünyasının modernleşme ve Batı ile kültürel bütünleşme çabaları tartışıldı. Kongrenin önemli gündem maddelerinden biri de; Türk dünyasında Latin alfabesine geçilip geçilmemesi gereği ile ilgilidir. Kongre sonunda delegelerin ezici çoğunluğunca, Türk dilinin sadeleştirilmesi gerekliliği ile Latin alfabesinin kabulü ilkesi benimsenmiş ve Türk halkları için “ *Ortak Bir Alfabe*” oluşturulması sürecinin başlatılması kararı alındı.

“ 1927 sonlarına doğru Latin yazısını Türkçeye uygulama denemeleri başladı. Bu denemelerin Aralık 1927 ile Mayıs 1928 arasında çıkan bir dizi yazıyla, en kapsamlısını yapan ve Atatürk’ün bu konudaki görüşünü yansıttığı anlaşılan Ahmet Cevat (Emre),Ayyaz İshaki’nin tersine, yazı değiştirme sorununun bir ulusal hars (kültür) sorunu değil, bir uygarlık sorunu olduğunu savundu. Türkiye, Batı uygarlığına katılma yolunda ise o uygarlığın uluslararası yazı tekniğini alması gerekirdi. Kaldı ki bu, Türklerin tarihinde ilk kez karşılaştıkları bir sorun da değildi. Türkler biri İslamiyet’ten önce, biri İslamiyet’ten sonra olmak üzere, en az iki kez alfabesini değiştirmişlerdi”,(Berkes, 2024, s. 549,550).

Latin alfabesine ilişkin yürütülen tartışmalar, 1 Kasım 1928’de Latin alfabesinin kabulüne kadar sürdürülmüş ve konuya ilişkin çok sayıda yazı yazılmış kitap basılmıştır.

“ Dönemin Maarif Vekili Mustafa Necati Bey harflerle ilgili meseleyi siyasi bir mesele olarak değerlendirerek konunun Hükümet tarafından değerlendirileceği yönünde açıklamalar yapmıştır. Yapılan açıklamalar Avrupa’da yakından takip edilmiş ve harf inkılâbını destekleyenlerin, inkılâbın gerçekleşeceğine dair umutlarını arttırmıştır”,(Şimşir, 1992, s. 74-77).

Yürütülen yoğun tartışmalar ve dönemin neşriyatı incelendiğinde; Latin harflerine geçiş için sosyal ve siyasal ortamın henüz oluşmadığı/yeterli olmadığı, ancak daha ileriki zaman diliminde mümkün olabileceği anlaşılmakla birlikte; Toplumda eğitim ve kültür alanında yaşanmış bulunan tartışmalara rağmen; Cumhuriyet kadroları Batılılaşmanın temelini eğitim devrimlerinde çağdaşlaşmakla, dil devrimiyle sağlanacağına olan inançla bir zorunluluk olduğu gerçeğine inanılmıştır.

2.Harf İnkılâbı'nın Kabulünden Sonra Tarihsel, Sosyolojik, Siyasi Tartışmalar Ve Sosyal Topografyaya Yansıması

Türkiye Cumhuriyeti'nin eğitim ve kültür devrimlerine öncelik ve hız kazandırılması, kitlelere sunulan eğitim ile bireylere aşılması amaçlanan siyasal ideoloji aracılığı ile yeni rejimin meşruiyet kazanma çabaları örtüşmekteydi. Böylece entegre olunmak istenen batı/yüksek medeniyete, fakat bir o kadar da milli kültüre uyumlu bireylerin yetişmesi yoluyla devletin “*Yeni Ulusunu*” yaratma hedeflenmekteydi.

Eğitimin çağdaşlaşması, okuma yazma öğretilmesinin daha rahat ve yaygınlaştırılması ile Batı kültürüne uyumun kolaylaştırılması için gerçekleştirilmesi düşünülmüş inkılâp hareketlerinden en önemlisi Harf İnkılâbı'dır. Cumhuriyet bu devrim ile yeni bir ulus inşa sürecinde dilin politik bir araç olarak kullanılarak, Türk kimliğinin oluşturulmasındaki etkisinden yararlanılmaya çalışıldı.

Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, adlı eserinde “ *Osmanlı Devleti milletler, ırklar, dinler ve kültürlerin toplamından meydana gelmekteydi. Bu nedenle Türk dili yalnızca “ reaya dili ” olarak varlığını sürdürmekteydi*” tespitinde bulunmuştur.

Cumhuriyet'in ilanından önce başlanmak üzere ve pek tabi ki Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte, Latin Alfabesi'nin kabul edilip edilmemesi gerektiğine ilişkin tartışmalar tüm hızıyla devam ederken; konuya ilişkin ilk ciddi adım 23 Mayıs 1928 yılında atıldı: Cumhuriyet'in en köklü atılımlarından biri olan dil meselesinin çözümü amacıyla atılacak adım 28 Mayıs 1928'de sadece alfabe meselesi ile ilgilenecek ilk “*Dil Encümeni*”nin kurulması olacaktır. Arap alfabesinin yerine Türk alfabesinin kullanılmasına geçilmesi gerektiği kararı bir sonraki aşama olacaktır:

“ *Bakanlar Kurulu kararı ile 23 Mayıs 1928 tarihinde Latin harfleri ile hazırlanacak yeni Türk alfabesi için heyet oluşturulmuştur. Yeni alfabeyi hazırlayacak dil encümeninde; Mehmet Emin Erişirgil, İbrahim Grantay, Ahmet Cevat Emre, Ruşen Eşref Ünaydın, Fazıl Ahmet Aykaç, Ragıp Hulusi Özdem, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Falih Rıfkı Atay ve İhsan Sungu görev almışlardır. 22 Eylül 1928'de Dil Encümeni tarafından çalışmalar tamamlanmış, alfabe raporu hazırlanmış, Atatürk'ün katkıları ile alfabeye son şekli verilmiştir. Alfabe raporunun hazırlanmasından sonra 9-10 Ağustos 1928'de Cumhuriyet Halk Partisi tarafından Sarayburnu'nda düzenlenen geceye katılan Mustafa Kemal Atatürk, konuşmasında yeni harfler hakkında düşüncelerini ifade etmiş ve milletimizin “yazısı ve*

kafası ile bütün âlemi medeniyetin yanında olduğunu” göstereceğine dair inancını dile getirmiştir. Aynı gece Falih Rifkî’nin yeni harflerle yazılı bir metni okumasını sağlamıştır”,(Erkoyuncu, 2020, s. 15).

Diğer bir örnek olarak Türk alfabesinin öğretilmesi maksadıyla *Dil Encümeni’ne “Yeni Türk Yazısı İle İlk Kıraat”* isimli broşür yeni Türk harfleri ile hazırlatılarak kitabın halka dağıtımı sağlanmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk, yeni harflerin kullanılmasında teşvik edici cesaret verici bir lider olarak herkesten önce bu inkılâbı pratiğe döktü. Örneğin, Başbakan İsmet İnönü’ye 4/5 Ağustos 1928 tarihinde yazdığı ve yeni Türk harflerinin kullanıldığı mektubunda şu ifadeleri kullanmıştır:

“Yeni elifbamızın kati şeklini tespit hususunda burada bulunan komisyon azası ile mutabık kaldık. Benim tadil ettiğim noktaları hüsnü telâkki ettiler. Muhabbet ve hasretlerimin size pek azını iblağ edebilecek bu mektubum, eminim ki yeni Türk harflerinin lisan ve lehçemizi tamamen ifadeye kâfi geldiği hakkındaki fikrinizi teyit edecektir. Muhabbet, hasret, iştihak, temenni-i muvaffakiyet”,(Şimşir, 1992, s. 158).

Atatürk; gerçekleştirilen tüm inkılâplarda olduğu gibi; yaratacağı bir yapıtın, ön hazırlıklarından başlayarak özenle planlayan, elindeki imkân ve kaynakları, araç gereçleri en iyi biçimde değerlendiren, uygun ortam ve koşulları hazırlayan veya koşulların olgunlaşmasını büyük bir sabırla bekleyen, titiz bir sanatçı ustalığıyla, devrimlerin gerçekleştirilmesini sağlamıştır.

Uygulamadaki öz hiçbir zaman değişmemiştir: Devrimler hiçbir zaman halka karşı değil; bilakis halkla birlikte, halk için gerçekleştirilmiştir. Öncelikle düşüncelerini, ulusuyla paylaşarak devrimlerin yürekten benimsenmesini ve desteklemelerini istemiştir. Nitekim yeni *“Türk Abecesi”nin* uygulamaya konulması aşamasında da aynı yol izlenmiştir.

Atatürk Sarayburnu’nda halkın karşısında yapılan konuşmada konuya ilişkin düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

“Bizim kıvrak ve zengin dilimiz yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Yüzyıllardan beri; kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurmaktan; aslında iyi anlaşılmayan, bizim de anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak zorundayız. Bunu

kavramak durumundayız. Kavradığımızın izlerini yakın günlerde bütün dünya görmüş olacaktır. Buna kesin olarak inanıyorum.

.....Bundan sonra bizim için çalışmak,kalkınmak yürümek gerekir.Çok işler yapılmıştır,ama bugün yapmak zorunda olduğumuz,son değil,ama çok gerekli bir iş daha vardır.

Yeni Türk harflerini çabucak öğrenmelidir. Yurttaşı, kadına, erkeğe, hamala, sandalciya öğretiniz. Bunu yurtseverlik, ulusseverlik ödevi biliniz. Bu ödevi yerine getirirken düşününüz ki, bir ulusun, bir toplumun yüzde onu, yirmisi okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez durumdadır. Bundan insan olanlar utanmalıdır.

Bu ulus, utanmak için yaratılmış bir ulus değildir; övünmek için yaratılmış, tarihini övünçlerle doldurmuş bir ulustur; ama ulusun yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bunun suçu bizde(bugünün insanlarında) değildir. Türk'ün karakterini anlamayarak kafasını bir takım zincirlerle saranlardadır. Artık geçmişin düzensizliklerini kökünden kazıma günlerindeyiz. Yanlışlıkları düzelteceğiz. Yanlışlıkların düzeltilmesinde bütün yurttaşların çalışmalarını isterim. En çok bir yıl, iki yıl içinde bütün Türk toplumu yeni harfleri öğrenmiş olacaktır. Ulusumuz yazısı ile, kafası ile bütün uygarlık dünyasının yanında olduğunu gösterecektir.”

Mustafa Kemal Atatürk 1 Kasım 1928 günü, TBMM üçüncü dönem ikinci toplantı yılını açarken yaptığı konuşmada; öğretim ve eğitimin önemini vurgulayarak, bu yönde verimli amaçlara doğru yüründüğünü dile getirir ve toplum olarak gösterilen çabanın sonucunda gelineen noktada, daha köklü önlemler alınabilecek düzeye ulaşıldığını belirterek, TBMM'nin üzerine düşen onurlu görevi anımsatmıştır:

“...Her şeyden önce, bu gelişmenin yapı taşı olan işe değinmek isterim. Her araçtan önce büyük Türk ulusuna onun bütün emeklerini kısırlaştıran çorak bir yol dışında,kolay bir okuma yazma anahtarını da vermek gerekir.Büyük Türk ulusu bilgisizlikten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve soylu diline kolay uyan bir araçla sıyrılabilir.Bu okuma yazma anahtarı ancak Latin kökünden alınan Türk abecesidir.Küçük bir deneme bu Türk harflerinin Türk diline ne kadar uygun olduğunu kentte ve köyde yaşı ilerlemiş Türk çocuklarının o kadar kolay okuyup yazmalarıyla güneş gibi ortaya çıkmıştır.Büyük Millet Meclisinin kararıyla Türk harflerinin yasalaştırılması bu yurdun yükselme savaşında başlı başına bir geçit olacaktır.

İlerlemiş uluslar topluluğuna aydın, yetişkin bir ulusun dili olarak ergeç girecek olan Türkçeye bu yeni canlılığı kazandıracak olan Üçüncü Büyük Millet Meclisi yalnız sonu gelmez Türk tarihinde değil, bütün insanlık tarihinde de seçkin bir yer tutacaktır.

Türk harflerinin kabulüyle hepimize, bu ülkenin yurdunu seven bütün yetişkin çocuklarına önemli bir görev düşmektedir.

Bu ödev, bütün ulusumuzun okuyup yazmak için gösterdiği isteğe ve sevgiye yararlı olmak ve yardım etmektir. Hepimiz, karşımıza çıkan okuma yazma öğrenmemiş yurttaşlarımıza yeni harfleri öğretmek için can atmalıyız. Bu ulusun yüzyıllardan beri karşılanamayan bir gereksinmesini birkaç yıl içinde gerçekleştirebilmek, yakın ufukta gözlerimizi kamaştıran bir başarı güneşi olacaktır. Hiç bir kazancı, hiçbir zaferin sonucuyla ölçülemeyecek kadar büyük olan bu başarının şimdiden coşkunluğu içindeyiz. Yurttaşlarımızı bilgisizlikten kurtarmaya yönelecek gösterişsiz bir öğretme çabasının vereceği içten sevinç şimdiden varlığımızı kaplamış bulunuyor.

Sevgili arkadaşlarım! Bu yüksek ve sürekli armağanınızla, büyük Türk ulusu yeni bir ıstık dünyasına girecektir...”

İnkılâbın kabul edileceği güne kadar yürütülen tartışmaların gerek sosyal, gerek siyasi ve ideolojik açıdan belli bir olgunluğa ulaştığı, mecliste yapılan oylamadan anlaşılmaktadır. 1 Kasım 1928 Perşembe günü mecliste yapılan oylama ile “Yeni Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkındaki Kanun” 1353 kanun numarası ve oybirliğiyle kabul edildi. Söz konusu kanun 3 Kasım 1928 günü ve 1030 sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Yeni Türk Harfleri İle İlgili Kanun Ve Maddeleri Şunlardır:

*“**Madde 1-** Şimdiye kadar Türkçeyi yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Latin esasından alınan ve merbut cetvelde şekilleri gösterilen harfler (Türk Harfleri) unvan ve hukuku ile kabul edilmiştir.*

***Madde 2-** Bu kanunun neşri tarihinden itibaren devletin bütün daire ve müesseselerinde ve bil cümle şirket, cemiyet ve hususî müesseselerde Türk harfleriyle yazılmış olan yazıların kabulü ve muameleye konulması mecburidir.*

***Madde 3-** Devlet dairelerinin her birinde Türk harflerinin devlet muamelâtına tatbiki tarihi 1929 Kânunusanişinin (Ocak) birinci gününü geçemez. Şu kadar ki, evrak-ı tahkikiye ve fezlekelerinin ve ilâmların ve matbu muamelât cetvel ve defterlerinin 1929 Haziran iptida*

sına kadar eski usulde yazılması caizdir. Verilecek tapu kayıtları ve senetleri ve nüfus evlenme cüzdanları ve kayıtları ve askerî hüviyet ve cüzdanları 1929 Haziran iptidasından itibaren Türk harfleriyle yazılacaktır.

Madde 4-*Halk tarafından vaki müracaatlardan eski Arap harfleriyle yazılı olanlarının kabulü 1929 Haziranının birinci gününe kadar caizdir. 1928 senesi Kânunuevvelinin (Aralık) iptidasından (ilk gününden) itibaren Türkçe hususî veya resmî levha, tabelâ, ilân ve sinema yazıları ile keza Türkçe hususî, resmî bilcümle mevkut, gayr-ı mevkut gazete, risale ve mecmuaların Türk harfleriyle basılması ve yazılması mecburidir.*

Madde 5-*1929 Kânunusani iptidasından itibaren Türkçe basılacak kitapların Türk harfleriyle basılması mecburidir.*

Madde 6-*Resmî ve hususî bütün zabıtlarda 1930 Haziranı iptidasına kadar eski Arap harflerinin stenografi makamında istimali caizdir. Devletin bütün daire ve müesseselerinde kullanılan kitap, kanun, talimatname, defter, cetvel, kayıt ve sicil gibi matbuaların 1930 Haziranı iptidasına kadar kullanılması caizdir.*

Madde 7-*Para ve hisse senetleri ve bonolar ve esham ve tahvilât ve pul ve sair kıymetli evrak ile hukukî mahiyeti haiz bilcümle eski vesikalar değiştirilmedikleri müddetçe muteberdirler.*

Madde 8-*Bilumum bankalar, imtiyazlı ve imtiyazsız şirketler, cemiyetler ve müesseselerin bütün Türkçe muamelâtına Türk harflerinin tatbiki 1929 Kânunusanisinin birinci gününü geçemez. şu kadar ki, halk tarafından mezkûr müesseselere 1929 Haziranı iptidasına kadar eski Arap harfleri ile müracaat vaki olduğu takdirde kabul olunur. Bu müesseselerin ellerinde mevcut eski Arap harfleri ile basılmış defter, cetvel, katalog, nizamname ve talimatname gibi matbuaların 1930 Haziranı iptidasına kadar kullanılması caizdir.*

Madde 9-*Bütün mekteplerin Türkçe yapılan tedrisatında Türk harfleri kullanılır. Eski harflerle matbu kitaplarla tedrisat icrası memnudur.*

Madde 10-*Bu kanun neşri tarihinden itibaren muteberdir.*

Madde 11-*Bu kanunun ahkâmını icraya İcra Vekilleri Heyeti memurdur”,(Resmi Gazete, 1928, s. 1,2).(Resmi Gazete, 3 Teşrinisani 1928, s.1-2,Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun, Ankara,1928).*

Eroğlu, Gönülal ve Muzaffer Arıkan'a göre *Türk Harf İnkılâbı*'nın amacının şu şekilde sıralanması mümkündür:

1- “ Okuma-yazmayı öğrenmenin kolaylaşmasının sağlanması ile okuma yazma oranının artırılması yoluyla cahilliğe son verilmek istenmesi.

2- Türk dilini özelleştirilmesi ve Türkçeye kimlik kazandırmak.

3- Eğitim ve öğretimde hedeflerin gerçekleştirmesi, verimliliğin artırılması.

4- Bireylerin kişilik gelişimlerini engelleyen doğu kültüründen kurtulmak.

5- Batı kültürü ile bağlantıyı geliştirerek, çağdaş medeniyet seviyesinin üzerine çıkabilmek için gerekli koşulların sağlanması”,(Eroğlu, Gönülal, & Arıkan, 1981, s. 187,188).

Türk toplumunda uzun yıllardan beridir kullanıla gelen alfabenin ani değişikliği, akademik, sosyal, kültürel ve psikolojik birçok etki yaratılmasına yol açmıştır. Alfabe değişikliğinden; toplumda düşük düzeyde seyreden okuma yazma oranının belirgin bir şekilde etkilenmesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Alfabe değişikliği ile mevcut kütüphanelerin, eğitim – öğretim materyallerinin, çeşitli bilgi, belge ve dokümanların, arşiv niteliği taşıyabilecek neşriyatın bir anlamda boşa düşmesi, eğitim ve kültür alanında yaşanan problemlerin büyümesine, akademik kolektif hafızanın yitirilmesine veya zayıflamasına yol açmıştır.

Diğer yandan dilin temelini oluşturacak sistemli bir gramer metodunun yoksunluğu, ders kitaplarından istenilen hız ve düzeyde Türkçe öğrenilmesini zorlaştıran başka bir etken olmuştur. Dolayısıyla sosyal yaşamda konuşulan Türkçe ile okulda öğrenilen dil arasında makasın açılması kuşaklar arasında anlaşmayı daha da zorlaştırmıştır. Yaşanan sıkıntılara ek olarak anne-babaların çocukların akademik yaşamına uzun yıllar katkı sunma olanağını yitirmesi, bu açıdan değerlendirildiğinde eğitimin niteliğine olumsuz yansıdığı söylenebilir.

“ Yeni Türk harfleri kabul edildikten sonra harfleri öğrenmek isteyen önemli bir topluluk söz konusudur. Toplumun büyük bir kesimi çabucak okuryazar olabilmek için talepte bulunmaya başlamıştır. Bir Fransız yazar konuyla alakalı anılarını şu şekilde ifade etmiştir: “Ankara’dan Diyarbakır’a, Sivas’tan Konya’ya kadar gittim. Hemen her köyde ve kasabada durdum. Büyük bir halk kitlesinin gayretine yakından tanık oldum. Gençlerin ve ihtiyarların yeni yazıyı öğrenmek için gösterdiği gayret pek dokunaklı bir görünüm arz ediyordu.

Diyarbakır'da genç bir bahçivana ders verdim. Bu genç benimle buluşmak ve yeni yazıyı öğrenmek için her gün tam iki saatlik yol yürüyordu”,(Erkoyuncu, 2020, s. 22).

Harf inkılâbının kabul edilmesinden sonra, kültürel birikim temelleri Osmanlı'nın son dönemindeki Jön Türklere kadar dayanan bir kısım aydınlar topluluğu/Türk entelijansiyesi, eski harflerle yazılı ve kütüphanelerde mevcut kitapların artık okunmayacağını, tamamen yazık edileceğini düşünmüş iken; diğer kısmı da, İslam âleminin Türk toplumuna karşı olumsuz duygular besleyeceği öngörülmekteydi/sanılmaktaydı. Cumhuriyetçi bazı aydınlar bile, Latin harflerine geçişin aniden gerçekleştiğini ileri sürüyor, belli bir süre her iki yazının birlikte kullanılması gerektiğini ifade ediyorlardı. Ortaya atılan görüş, eleştiri veya kaygı dışında, her iki devri yaşamış dönemin yazarlarından Ahmet İhsan Tokgöz ise “*Matbuat Hatıralarım*” adlı eserinde Harf İnkılâbı'nın gerçekleşmesine ilişkin sevincini şu sözler ile dile getirmiştir:

“Türk lisanı Türklerin konuştuğu gibi yazmak cereyanının kuruluşu, hele Latin harflerinin kabulü ile kendimi o kadar bahtiyar buluyorum ki tarif edemem. Artık bana hiçbir muharrir, hiçbir edip, lisan bilmez diyemeyecek. Eski kanaatçe lisan bilmek demek, Arabî ve Farisi sarf kaidelerini bilmek demektir ve bir muharrir bu lisanların lügat kitaplarını alıp bizde işidilmemiş yeni kelimeler bulup çıkardıkça ve yazdıkça, koltuklarını kabartırdı. Şimdi nasıl, asıl Türkçe kelimeleri arıyorsak, on sene evveline gelinceye kadar muharrirler işidilmemiş ve yazılmamış Arapça ve Acemce kelimeleri bulup çıkarmaktan iftihar duyarlardı”,(Tokgöz, 1930-1931, s. 123).

Yeni abecenin,3 Kasım 1928 günü TBMM'de yasallaşmasının ardından, yurdun her köşesinde il, ilçe ve köylerde okuma yazma kursları açılır. Atatürk her yenilikte olduğu gibi, yeni abeceyi Türk ulusuna öğretme işine de öncülük eder. Bu amaçla yurdun farklı coğrafyalarına geziler düzenleyerek, kara tahtanın başına geçti, Başöğretmenlik görevini üstlendi. Yeni abecenin yerleşmesi amacıyla,1928 yılının Ağustos, Eylül ayları arasında Tekirdağ, Bursa, Çanakkale, Eceabat, Gelibolu, Sinop, Samsun, Amasya, Turhal, Tokat, Sivas, Şarkışla, Kayseri il ve ilçelerini kapsayan yurt gezilerini gerçekleştirmiştir.

“Tüm yurttan başta Başöğretmen Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere; eğitimcilerin, aydınların, yöneticilerin gösterdikleri özverili çalışmalar sonucunda üç yıl içinde 1.5 milyon kişi okur yazar duruma gelmiştir”,(Karaduman, 2001, s. 109-113).

Atatürk Dil Devrimi'nden sonra mecliste yaptığı çeşitli konuşmalarda konuya dair önemli değerlendirmelerde bulunmaya devam etti:

“Muhterem efendiler, maarıfte vaziyetimiz ve şimdiye kadar sarf ettiğimiz gayretlerin bugünkü neticeleri bizi radikal tedbirler alabilecek bir seviyeye getirmiştir. Her istikamette doğru hedefleri bulmuş olan maarıfimiz hususi dikkat ve alakanızla ve hepimizin ciddi gayretlerimizle az zamanda geniş neticeler vermeye adaydır. Maarıfte süratle yüksek bir seviyeye çıkacak bir milletin hayat mücadelesinde maddi, manevi bütün kudretlerinin artacağı muhakkaktır.(Alkışlar.)Maarif faaliyetimiz ilköğrenimin fiilen genel ve mecburi olmasını, memlekette eğitim birliğini, ortaöğrenimin iyi vasıtalarla yoğunlaştırılmasını ve kolaylaştırılmasını, meslek öğreniminin ilk ve orta derecesinden en yüksek derecesine kadar memlekette teminini, yükseköğreniminin de adette olduğu kadar kıymette de bu asrın ihtiyaçlarına yeterliliğini hedef tutmuştur.(Alkışlar.)Her sene bu istikametlerde mühim mesafeler aldığımızı söyleyebiliriz”,

“Aziz arkadaşlarım, her şeyden evvel her gelişmenin ilk yapıtaşı olan meseleye temas etmek isterim. Her vasıttadan evvel büyük Türk Milletine, onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol haricinde kolay bir okuma yazma anahtarı vermek lazımdır.(Sürekli alkışlar.)Büyük Türk milleti cehaletten az emekle kısa yoldan ancak kendi güzel ve asil diline kolay uyan böyle bir vasıta ile sıyrılabilir.(Alkışlar.)Bu okuma yazma anahtarı ancak Latin esasından alınan Türk alfabesidir.(Alkışlar.) Basit bir tecrübe, Latin esasından Türk harflerinin Türk diline ne kadar uygun olduğunu, şehirde ve köyde yaşı ilerlemiş Türk evlatlarının ne kadar kolay okuyup yazdıklarını güneş gibi meydana çıkarmıştır.(Alkışlar.)”,

“Büyük Millet Meclisi'nin kararı ile Türk harflerinin katiyet ve kanuniyet kazanması, bu memleketin yükselme mücadelesinde başlı başına bir geçit olacaktır.(Bravo sesleri, alkışlar.)”,

“Milletler ailesine aydın, yetişmiş, büyük bir milletin dili olarak elbette girecek olan Türkçeye bu yeni canlılığı kazandıracak olan üçüncü Büyük Millet Meclisi yalnız ebedi Türk tarihinde değil, bütün insanlık tarihinde mümtaz bir sima kalacaktır.(Sürekli alkışlar.)”,

“Efendiler, Türk harflerinin kabulü ile hepimize, bu memleketin bütün vatanını seven yetişkin evlatlarına mühim bir vazife düşüyor. Bu vazife, milletimizin tamamen okuyup yazmak için gösterdiği şevk ve aşka bilfiil hizmet ve yardım etmektir. Hepimiz, özel ve genel hayatımızda rast geldiğimiz okuyup yazma bilmeyen erkek kadın her vatandaşımıza öğretmek

için büyük arzu göstermeliyiz. Bu milletin asırlardan beri hallolunamayan bir ihtiyacının birkaç sene içinde tamamen temin edilmesi, yakın ufukta gözlerimizi kamaştıran bir muvaffakiyet güneşidir.(Alkışlar.)Hiçbir muvaffakiyetin hazırlarıyla kıyas kabul etmeyen bu muvaffakiyetin heyecanı içindeyiz. Vatandaşlarımızı cehaletten kurtaracak bir sade muallimliğin vicdani hazzı mevcudiyetimizi doldurmuştur.(Bravo sesleri, sürekli alkışlar.)”

“ Aziz arkadaşlarım, yüksek ve ebedi yadigârınızla büyük Türk milleti yeni bir nur âlemine girecektir”.(Bravo sesleri, şiddetli ve sürekli alkışlar”),(Mustafa Kemal Atatürk'ün Meclis Konuşmaları(1923-1938), 2020).

“ Yeni Türk abecesinin alınmasının ardından gerçekleştirilen Dil Devrimi ile toplumda ve onu oluşturan bireylerde, yeni bir düşünüş, görüş çevreni (ufku) yaratılarak, bilimsel düşüncenin önü açılmış, çağdaş uygarlığa giden yolun taşları döşenmiştir. Yalnızca basılan kitap sayısının oranlaması, bu düşüncüyü destekleyen örneklerden birisidir. Osmanlı'ya ilk matbaanın geldiği,1729 yılından yazı devriminin kabul edildiği 1929 yılına dek basılan kitap sayısı 30,000 kadardır.1929 yılından 1944 yılı sonuna dek ise 31.000 kitap basılmıştır”,(Karaduman, 2001, s. 114).

“1 Kasım 1928'de yeni alfabenin kabul edilmesi üzerine; Dönemin birçok mecmuası destek vermiştir”, (Cumhuriyet Gazetesi, 1929,5 Şubat 1929,18 Ocak 1929), tarihli baskı sayısı ile Latin Alfabesi'ne geçişe ilişkin desteğini açıklamıştır.

“ Aynı gazete tarafından milli musikiye katkı amaçlı beste yarışması başlatılmış, beste yarışmasına ek olarak öz dille yazılacak şarkı sözleri de yarışmaya dâhil edilerek Türkçeleştirme hareketi müziğin diline de yansımıştır”,(Cumhuriyet Gazetesi, 1934,5 Şubat 1934).

“ Milliyet gazetesi ise Türkçe öğrenilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmış ve çocuklar için “ Çocuk Mecmuası” adıyla bir Türkçe gazete yayınlanmaya başlamıştır”,(Milliyet Gazetesi, 1929,10 Ocak 1929).

Latin harflerinin kabul edilmesine ilişkin Başvekil İsmet Paşa (Malatya) mecliste duygularını şöyle ifade etmiştir:

“Muhterem efendiler, Türk harflerinin bütün vatandaşlara kapılarının önünde ve işlerinin başında öğretilmesi için bu sene içinde millet mektepleri teşkilatı yapacağız. Bu teşkilat şehir ve köy, bütün yurdu kaplayacak, vatandaşların işlerinin maişetlerinin en müsait

devirlerinde ve yanlarında ya iki aylık ya dört aylık kurslar açılacak, şehirde ve köyde mektepler, muayyen içtima mahallerine gelmeye vakitleri müsait olmayan vatandaşlar için seyyar muallim teşkilatı yapılacaktır. Devletin en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün memurlar, millet mektepleri teşkilatının ihtiyaca göre çalışacakları Reisicumhurumuz Hz. millet mektepleri teşkilatının Umumi Reisliğini ve Başmuallimliğini kabul buyurmuşlardır”,(TBMM Zabıt Ceridesi, 1928), değerlendirmesi ile Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet yönetiminin kararlılığı net bir şekilde ifade edilmiştir.

Harf inkılâbından sonra eğitim ve kültürde modernleşme çabalarına yoğunluk kazandıran Mustafa Kemal Atatürk’ün desteği ile 31 Ocak 1928’de “*Türk Maarif Cemiyeti*” kuruldu. Cemiyetin amacı üstün yetenekli öğrencilerin yurt içi ve dışında eğitim alması olarak ilan edildi. Nitekim *Millî Mücadele* sonrası gerçekleştirilmesini istediği en önemli icraatlardan birisini, “*Eğitim adamı olarak millî irfanı yükseltmeye çalışmak en büyük emelimdir*” diye ifade etmiştir,(Akyüz, 1998, s. 361,362).

Dil inkılâbından sonra, eğitim ve kültür alanında artan sıkıntılara dair tartışmalar çeşitli zamanlarda Türkiye Büyük Millet Meclisi genel kurulunda dile getirilmeye ve çözüm arayışlarına devam edilmiştir. Bu bağlamda ilk olarak 1932 yılında Latin harfleriyle yazılmış kitaplardan oluşan bir kütüphane ihtiyacı hâsıl olmuştur.

“...Harflerimiz yenidir, harflerimiz yepyenidir ve milli kütüphanemiz baştanbaşa tesis edilmeye muhtaçtır. Her yaşta ve meslekte olan insanların ve çocukların okuyacağı eser yoktur. Kitapsız medeniyet olmaz ve kitapsız bir dil olmaz. Bir de imlamızın inzibatı yoktur. Harf inkılâbımızın istihdaf ettiği(hedeflediği) maksatlardan biri de imlamızın inzibatını temin etmek idi. El’an imlamızın inzibatı teessüs etmemiştir. Hâlbuki yeni harfler bu inzibatı temine çok müsaittir. Kezalik dilimizi, harflerimizin ve inkılâpçı zihniyetimizin icabatıyla telif edecek mesai yoktur”.Aynı sıkıntıları bir yıl sonra o günün Milli Eğitim Bakanı Reşit Galip Bey’de ifade etmektedir: “...eski kütüphanelerimizin mes’ut harf inkılâbımız dolayısıyla kamilen ortadan kalkacağı ve milli kütüphanemizin henüz kurulmak yolunda bulunmuş olmasıdır ve bu sebeptendir ki lisan bilen bir gençlik yetiştiremezsek ve bunu acilen yapmazsak istikbal için kitapsız kalmış bir nesle vilayetlerin, belediyelerin hükümet ve devletin idaresini bırakacağımız bir devir gelecektir”, “...bu şekilde bir kütüphane için kitap toplama faaliyetleri 15 Nisan 1945 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı Yayın Müdürlüğünde başlamış, bu faaliyetler 29 Mart 1950 tarih ve 5632 sayılı “*Milli Kütüphane Kuruluşu Hakkında Kanun*” ile bir kütüphane halini almıştır”, (Evsile, 2020, s. 56,57).

3.Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nden tarihi, siyasal ve coğrafi koşulların dayatmasıyla devralınan kozmopolit bir yapının, ulusal bir yapıya dönüşüm sürecinde sosyal ve siyasal topografyada kırılmaların yaşanabileceği kaçınılmaz bir şekilde herkesin temel kaygıları arasındaydı. *Türk Harf Devrimi*, yaşanan kaygıların giderilmesi yanında; milli, çağdaş ve Batı ile uyumlu bir rejimin kurulma çabasında başat sembollerden birisi olarak algılanmıştır. Osmanlı *ümme*t yapılı bir toplumdur millete geçişte “*Türk Ulus Kimliğinin*” bir değer haline getirilmesinde ve Avrupa toplumunca benimsenmesinde en önemli temel faktörün Latin alfabesine geçiş olduğu söylenebilir. İnkılâbın kabulünden önce yapılan çeşitli tartışmalarda bazı endişeler taşınmış ise de; harf devriminin Cumhuriyetin “*Yeni Bir Ulus*” yaratılması sürecinde gerçekleştirilen veya gerçekleştirilecek reformların en kritiğinin Alfabe reformu olduğu çok geçmeden anlaşılacaktı. Lakin bir ulusun var olabilmesi için, kendini inşa edebileceği dayanakların içinde, ulusal bir dil ve alfabe gibi nesnel koşulların yaratılma olanağı mecburiyettir.

Dönemin önemli aydınları arasında yer alan Abdullah Cevdet, Refet Avni ve Mustafa Hamit gibi aydınlar; okuma ve yazma öğrenebilmenin daha kolay olabileceği, Türkçenin sade ve anlaşılır hale gelerek zenginleşebileceği, Batı ulusları ile akademik ve sosyal iletişim sağlanmasının daha olanaklı hale gelebileceği gibi gerekçelerle, Latin harflerine geçilmesi desteklenirken; karşı çıkanlar ise meseleyi daha çok İslam dini ekseninde yorumlayarak, Latin abecesine geçilmesinin yurt içi ve dışında İslamiyet'e karşı bir eylem olarak algılanacağı tezini savundular.

Türk toplumunda köklü bir devrim olduğu,günümüzde artık daha net görünür hale gelmeye başlanan Latin Alfabesi, Cumhuriyet kadrolarınca rejimin önemli dayanaklarından biri olarak algılanmıştır.Devrimin “*Türk Alfabesi*” olarak ifade edilmesi boşuna değildir. İsmet Paşa yeni alfabeye 19 Temmuz 1928 tarihinde “*Türk Alfabesi*” adını vermiştir. Niyazi Berkes ise; Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişi: “ *Türk fikir hayatının bağlarının, İslam ananesinden Garp kültür ananesine çevrilmesi*” şeklinde ifade etmiştir.

Sonuç olarak eğitimde yapılan köklü revizyon, yeni bir kültür savaşı, abece (harf) ve dil devrimi, yeni bir ülke ve tarih anlayışı ile birlikte yürütülen çabalar; Türk milli kültürü ve çağdaş bir toplumun yaratılmasında önemli etkenler olmuştur. Atatürk'e göre: “ *Eğitimdir ki, bir ulus ya özgür, bağımsız, ünlü ve yüce bir toplum halinde yaşatır, ya da tutsaklığa ve yoksulluğa sürükler*”,(Karaduman, 2001, s. 30,31).

4.Kaynakça

- (1923, Mart 5). *Hakimiyeti Milliye Gazetesi* , s. 2.(1923, Mart 5). *Hakimiyeti Milliye Gazetesi* , s. 2.
- (1924, Mart 19). *Vatan Gazetesi* , s. 3.
- Akyüz, Y. (1998). *Atatürk Ve Eğitim,Atatürkçü Düşünce El kitabı*. Anakara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Berkes, N. (2024). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Candan, A. S. (2010). *Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1929,5 Şubat 1929,18 Ocak 1929). *Cumhuriyet Gazetesi* , s. 7.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1934,5 Şubat 1934). *Cumhuriyet Gazetesi* , s. 1.
- Demir, N., & Yılmaz, E. (2014). *Bitmeyen Öykü:Alfabe Tartışmaları*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,Editör:Murat Yılmaz.
- Ergin, İ. (2019). Atatürk Dönemi Eğitim Siyaseti. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* , (815-822)-817.
- Erkoyuncu, Ü. (2020). *Atatürk Döneminde Eğitim Alanında Yapılan Yenilikler ve Kütüphanelerin Gelişimi(1923-1938)*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi,Yüksek Lisans Tezi.
- Eroğlu, H., Gönülal, İ., & Arıkan, M. (1981). *Atatürk ve Türk Toplumı*. Ankara: TZDK Yayınları.
- Evsile, M. (2020). *Tek Parti Döneminde Türkiye'de Günlük Plan(1923-1950)*. İstanbul: Hiperyayın.
- Karaduman, F. (2001). *Çağdaş Uygarlık Öncüsü " Atatürk"*. Mersin : ADD Mersin Şubesi Kitap Yayını-I.
- Koçak, O. K. (2009). *Türkiye'de Reform Geleneği Açısından Dil Ve Yazı Sorununun Dönüşümü Ve Harf Devrimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi,Doktora Tezi.
- Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk Ve Türk Dili-Belgeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Milliyet Gazetesi. (1929,10 Ocak 1929). *Milliyet Gazetesi* , s. 7.
- Mustafa Kemal Atatürk'ün Meclis Konuşmaları(1923-1938)*. (2020). İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Özkan, M. (2010). Yenileşme Sürecinde Türk Dili. *Türk Dili Ve Edebiyatı,C.XXXII.* , 93.
- Resmi Gazete, R. (1928, Teşrinisani(Kasım) 3). Gazete Resmi Gazete. *Türk Harflerinin Kabul Ve Tatbiki Hakkında Kanun* . Ankara.
- Sadoğlu, H. (2010). *Türkiye'de Ulusçuluk Ve Dil Politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Şimşir, B. N. (1992). *Türk Yazı Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TBMM Zabıt Ceridesi. (1928, 11 08). *TBMM Zabıt Ceridesi,C.5,s.26,Üçüncü İnikat* .
- Tokgöz, A. İ. (1930-1931). *Matbuat Hatıralarım*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ülkütaşır, M. (1981). *Atatürk Ve Harf Devrimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yaşar, T. (2022). *Erken Cumhuriyet Döneminde Dil Üzerinden Ulus İnşa Süreci*. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi,Yüksek Lisans Tezi.

BÖLÜM 4

TÜRK BASININDA DİN-DEVLET İLİŞKİLERİNİN TAHLİLİ (1923-1938)

Merve GÜNER¹

¹ Fen Edebiyat Fakültesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih, Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilim Dalı E-mail: merveilhann96@gmail.com

GİRİŞ

Osmanlılardan günümüze uzanan süreçte Türk basın dönemin ekonomik, sosyal toplumsal koşullarına bağlı olarak farklı dönüşümler yaşamıştır. İmparatorlukta basın yayın faaliyetleri 18.yüzyılın sonlarında başlamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde resmî gazetelerin yanı sıra ülkenin çeşitli bölgelerinde özel gazete faaliyetleri de görülmüştür. 1831’de Osmanlı Devleti’nin resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi, varlığını Resmî Gazete’nin kuruluşuna kadar devam ettirmiştir. Dünya Harbi’nin başlamasıyla gazetelerin faaliyetleri durağan bir sürece girmiş ve hatta bazı gazeteler kapanmak zorunda kalmıştır. Savaşın etkisiyle sayıları azalan gazeteler Millî Mücadele döneminde yerel halkın destek vermesiyle tekrar artmaya başlamış ve çok önemli bir haber kuruluşu olan Anadolu Ajansı bu süreçte kurulmuştur. Yerel gazeteler, İstanbul ve kongrelerin düzenlendiği Erzurum, Sivas, Balıkesir gibi illerin yanı sıra Anadolu’nun çeşitli yerlerinde de yayımlanmaya başlamıştır. Temsil Heyeti’nin kararlarını duyurmak için Sivas’ta çıkarılan İrade-i Milliye, Millî Mücadele’nin merkezinin Ankara’ya taşınmasıyla yayın hayatına başlayan Hâkimiyet-i Milliye, İzmir’de çıkarılan Hukuk-ı Beşer ve Konya’da yayın yapan Öğüt gazeteleri, Millî Mücadele döneminde bağımsızlık mücadelesini destekleyen gazetelerin önde gelenleridir. Aynı dönemde İstanbul’da yayın yapan İstanbul, Alemdar ve Peyam-ı Sabah gazeteleri, Trabzon’da Selamet, Adana’da Ferda adlı gazeteler Millî Mücadele karşıtı yayınlarıyla ön plana çıkmıştır. Bununla beraber yerel basın, Millî Mücadele kadrosunu destekleyenler ve desteklemeyenler olarak ikiye ayrılmıştır. İlerleyen süreçte Cumhuriyet rejimini ve ilkelerini desteklemeyen gazeteler Takrir-i Sükûn Kanunu’nun çıkarılmasıyla beraber kapatılmış ve yayın hayatı sonlandırılmıştır. Diğer yandan 1928 yılında Meclis’te Latin harflerinden oluşan Türk alfabesinin kabul edilmesiyle bu değişikliğe ayak uyduramayan gazeteler basın yayın hayatını sonlandırmışlardır. (Uçak, 2019:2) Millî Mücadele’yi destekleyen gazeteler halkı aydınlatma, insanları bilinçlendirme ve Millî Mücadele’nin teşkilatlanma görevini üstlenmiştir. Bu gazeteler Türk toplumunu aynı amaç etrafında toplamayı başararak hem Büyük Zafer’in kazanılmasında etkili olmuşlar hem de Cumhuriyet rejiminin gerektirdiği ilkeleri insanlara aktararak adeta bir köprü vazifesi görmüşlerdir. Bu anlamda özellikle Hâkimiyet-i Milliye, Cumhuriyet, Akşam, Vakit gazeteleri ön plana çıkmıştır.

Osmanlıdan Cumhuriyet’e uzanan tarihi süreçte din devlet ilişkisi her zaman tartışılan konuların en başında gelmiştir. Bu noktada, yakın dönem Türk tarihinde din devlet ilişkisi konusunda ilk ciddi adımlardan biri II. Mahmut tarafından atılmıştır. Padişah, Şeyhülislamın yetkilerini kısıtlayarak Diyanet İşleri Başkanı’nın yetkilerine eşgüdümlü bir hale getirmiştir. Şeyhülislamı divan üyesi yaparak hareket alanını kontrol altına almıştır (Aksoy, 1998:39-40). Bununla birlikte Türk modernleşmesinde din-devlet ilişkileri adına en kritik hamlelerden birisi atılmıştır.

Abdülmecid döneminde Islahat Fermanı ile müslim-gayrimüslim tüm tebaaya din ve vicdan hürriyeti verilerek bu durum yasal güvence altına alınmıştır. Meşrutiyet döneminde Ali Suavi ana dilde ibadet konusunu ilk defa gündeme getirmiş ve savunmuştur. Ali Suavi Ayasofya ve Beyazıt Camilerinde Türkçe hutbe vermiş ve kendi yayını olan Ulum gazetesinde de Arapçayı eleştirmiştir (Suavi, 1869:2-3). Ali Suavi’nin düşünce izdüşümünün izlerini Ziya Gökalp, Rifat Börekçi, Şerafettin Yaltkaya devam ettirmiştir. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi Türk modernleşmesi yolunda atılan adımlar konusunda kritik dönemleri oluşturmuşlardır.

1908 Hürriyet’in İlanı ile 1909’da yapılan değişikliklerle Kanun-i Esasi sivilleştirilmiştir. 1908-1918 yılları arasında II. Meşrutiyet döneminde anadilde ibadet konusu 3’e ayrılmıştır ve sistemleştirilmiştir. Bunlar; Türkçe Kur’an, Türkçe Hutbe, Türkçe Namazdır (Cündioğlu, 2012: 17). Bu dönemde Türkçe hutbeler verilmeye başlanmıştır ve toplumda çok önemli bir kitle iletişim aracı olmuştur.

Millî mücadele yıllarına gelindiğinde yapılanların dine uygunluğuna Şer' iye ve Evkaf Vekâleti bakmıştır. Bu yıllarda Mustafa Kemal, İslamiyet'in birleştirici gücünden faydalanmıştır. Osmanlı aydınlarının özellikle de Tanzimat Fermanı ve Hürriyet'in İlanı ile başlattıkları yenilik hareketleri bu zamanlarda da yeni ve modern bir devlet yaratılması amacıyla istikrarlı bir biçimde sürdürülmüştür. Türkçe hutbe olgusunu Mustafa Kemal de devam ettirmiştir. Millî Mücadele yıllarından hemen sonra Balıkesir'de Zağanos Paşa Camiinde Türkçe hutbe vermiştir. (Hakimiyet-i Milliye, 1923:1)

I. Büyük Millet Meclisi'nde başlayan saltanatın kaldırılması tartışması toplum tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Meclis üyelerinden benzer tepki gelmese de din adamları bu duruma karşı çıkmışlardır. Meclis'te hararetli, uzun tartışmaların ardından saltanatın hilafetten ayrılarak kaldırılması kararı verilmiştir. Saltanatın kaldırılmasıyla Türk tarihinde seküler iktidar düzenine geçişin ilk büyük adımı atılmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra 3 Mart 1924'te kurulan cumhuriyet sistemiyle hilafetin bir arada olamayacağı düşünülerek 429-430-431 sayılı kanunlarla bazı değişiklikler yapılmıştır. 3 Mart 1924'te sırasıyla Şeriye ve Evkaf Vekaleti kaldırılmıştır. Yerine halkın itikat ve ibadetinden sorumlu bir devrim kurumu olan Diyanet İşleri Riyaseti kurulmuştur. Eğitim-öğretimi laikleştiren, millî çağdaş bir eğitime geçilmesini sağlayan, sosyokültürel devrimlerin belkemiği olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiştir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile beraber medreselerden kalma eğitim usulü terk edilmiş ve eğitim-öğretim birliği sağlanmıştır. Son olarak cumhuriyet sistemiyle hilafetin bir arada olamayacağı, kurulan cumhuriyetin laik bir cumhuriyet olduğu düşünülerek Hilafet ilga edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1340: 23-31).

1.Laiklik ve Diyanet İşleri Başkanlığı

Osmanlı Devleti'nde halkın din ve itikadından sorumlu, dini konularda çalışmalar yapan, dini meseleleri çözüme kavuşturan bir ulema sınıfı toplumda hep var olmuştur. Şeyhülislam ulema sınıfının başkanı olarak görülmüştür. Şeyhülislamın görevleri geniş kapsamlı olmakla birlikte öncelikli görevi çözüme kavuşturulmak amacıyla dini konularda fetva vermek olmuştur. II. Mahmut şeyhülislamın yetkilerini kısıtlamıştır. Bu dönemden itibaren şeyhülislamın görevlerinden birisi de divan üyeliği olmuştur (Aksoy, 1998:29-40). Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte şeyhülisamlık kurumu da ortadan kalkmıştır.

Yavuz Sultan Selim döneminde tüm Müslümanların temsilcisi olan halifelik kurumu her ne kadar Ayasofya'da bir törenle Yavuz'a devredildiği yazıyorsa da bunlar hiçbir tarihsel belgeye dayanmamıştır (Adıvar, 2009:38). Yavuz Sultan Selim devrinden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Abdülhamit devrine kadar halifelik sorunuyla pek karşılaşılmamıştır. Hatta aradaki padişahlar, bu unvanı önemsememişlerdir. Osmanlı Devleti'nin yükselme devresi ve sonradan geçirdiği, başarılı devrelerde, sultanlar kendi otoritelerini sağlamış durumdaydılar. Kendi unvanlarının yanı sıra kendilerini daha kuvvetli kılabilmek için bir de dinsel unvan taşımak gereğini duymadan yaşamışlardır.

Devletin gerçek çöküş devresine girdiği II. Abdülhamit devrinde, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğunu ayakta tutabilmek için her çareye başvurulmuştur. İşte bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nda 'halife' unvanı ön plana geçmiştir ve kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlılardaki halifeliğin İslam devlet hukukundaki 'imamlık' ile ilişkisi yoktur. Anlamı doğrudan doğruya 'saltanat' tır. (Akgün, 1987: 20). Saltanatın kaldırılmasından sonra halifelik sadece dini bir unvan olarak kalsa da halifenin devlet adamı gibi hareket etmesi ve bütçeden fazla pay istemesinden dolayı 3 Mart 1924'te Halifelik Kurumu ortadan kaldırılmıştır. Hilafet ilga edilmeden önce dış ülkelerdeki Müslümanlarla ilgili çok önemli bir gelişme yaşanmıştır. Hindistan'da İsmailiye Tarikatının liderleri olan Ağa Han ve Emir Ali Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olan İsmet İnönü'ye bir mektup yazmışlardır. Bunların ikisi de İngiliz hükümetinin aylıklısı, Emir Ali ayrıca İngiltere Kralı'nın özel danışmanıdır. (Tanör,

1997: 41). Mektupta halifelüğün kaldırılmamasını istemişlerdir. Lafı da şuraya getirmişlerdir: ‘Biz, Müslümanların başı olarak gördüğümüz sizlere Millî Mücadele boyunca destek verdik. Karşılığı bu mu olmalıydı?’ 5 Aralık 1923 günü Tanin (Tanin, 1923:1) ve İkdâm ve 6 Aralık günü de Tevhid-i Efkâr gazeteleri İsmet İnönü’nün eline geçmeden mektubu yayımlamışlardır (Akgün, 1987: 148). Hakimiyet-i Milliye Gazetesi bu konuda ‘İslam Alemi Sürur İçinde’ başlıklı bir yazı yazmıştır. Bu yazıda Seyid Emir Ali’nin hilafet meselesini büyük bir vukufle İngiliz matbuatına bildirdiği belirtilmiştir. (Hakimiyet-i Milliye, 1922: 1). Bahsi geçen hadise döneme mektup-basın olayı olarak damgasını vurmuştur. Dünyada geniş yankılar uyandıran mektup ‘Türkiye Halifelik Yüzünden Büyük Karışıklıklar İçinde’ başlığı ile New York Times’da yayımlanarak Müslümanlar gelişmelerden haberdar edilmişlerdir. (New York Times, 1923). Mektubun İsmet İnönü’nün eline geçmeden önce bahsedilen gazetelerde yayımlanması ülkede ortamı germiştir. Mesele meclise taşınmıştır. Fakat Mustafa Kemal meselenin mecliste çözülemeyeceğini sadece iç politika değil dış politikayla da ilgili bir gelişme olduğunu söylemiştir. Mektup olayından sonra İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur ve sorumlular burada yargılanmıştır. Şer’i düzenin devam etmesini isteyen gazeteciler sorumlu tutulmuştur. Tanin gazetesi yazarı Hüseyin Cahit Yalçın, Tevhid-i Efkâr gazetesi yazarı Ebüzziya Tevfik, İkdâm gazetesi yazarı Ahmet Cevdet, İkdâm Gazetesinin müdürü Ömer İzzettin İstiklal mahkemelerinde yargılanmışlardır (Hakimiyet-i Milliye, 1923: 3). Tanin Gazetesi Yazı İşleri Müdürü Baha Bey de 13 Aralık günü, mektubun gazeteye gelişini fark edip çevirisinin ve yayımlanmasını sağlayanın kendisi olduğunu, Hüseyin Cahit’in de mektubu herkes gibi ancak ertesi sabah gazetede okuduğunu açıklaması üzerine Baro Başkanı Avukat Lütfi Fikri Bey ile birlikte gözaltına alınmıştır (Hakimiyet-i Milliye, 1923:1). Basın-mektup olayı halifelüğün kaldırılmasına giden yolda büyük bir etken olmuştur.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Millî Mücadele ve inkılaplar döneminde Hindistan ile olan ilişkilerini her daim sıcak tutmak istemiştir. Hemen her gün Hindistan’ın İngiltere’ye olan direnişi hakkında kamuoyunu bilgilendirmiş ve konuyu yakından takip etmiştir. Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde ‘Hindistan’da Tezahürat’ başlıklı bir yazıda Hilafet ülkesi Türkiye’nin kurtuluşu için Bombay’da bir camide okunan dualardan ve düzenlenen mitingden bahsedilmiştir. (Hakimiyet-i Milliye, 1920: 3). Hindistan’daki Müslümanların Türkiye ile iletişimde olması ve yakından temas kurması İngiltere’yi rahatsız etmiştir. İngiliz gazetesi Hint Müslümanlarının Türk sevgisinin onları doğru yoldan saptırdığını yazmıştır (Hakimiyet-i Milliye, 1920:3). Yine Hâkimiyet-i Milliye’de ‘İngilizlerin İslam Siyaseti’ başlıklı bir yazıda Çerkez, Kürt gibi ayaklanmaların tesadüf olarak gerçekleşmediği, İngilizler tarafından desteklenen kişiler tarafından çıkarıldığı ve Müslüman nüfusu birbirine kırdırmayı amaçladıkları yazılmıştır (Hakimiyet-i Milliye, 1920:1).

Millî mücadele yıllarına gelindiğinde İslam dininin birleştirici gücünden faydalanılmıştır. İstanbul’un hilafet merkezi olması sebebiyle işgal edilmesi tüm İslam âlemini üzmüştür. Mustafa Kemal bu konuda kamuoyu oluşturmak amacıyla ‘Âlem-i İslam’a Beyanname’ yazısını hazırlamış ve bunu Hâkimiyet-i Milliye’de yayımlamıştır. Bu beyanname şöyledir: ‘İslam’ın mukaddes hilafeti olan İstanbul, resmen ve cebren işgal edilmiştir. Bu tecavüz, Osmanlı saltanatından ziyade bütün İslam âlemine yöneliktir. Mısır’ın on bini bulan aziz şehitlerine, Suriye ve Irak’ın binlerce muhterem evlatlarına, Azerbaycan’ın, Kuzey Kafkasya’nın, Türkistan’ın, Afganistan’ın, İran’ın, Hint ve Çin’in velhasıl bütün Afrika’nın ve bütün Şark’ın bugün azim bir heyecanla titreyen müşterek fikirlerine havale edilmiş olan bu darbe ve tecavüzün yayılacağına şüphemiz yoktur. Ehl-i Salib’in (Haçlılar) bu son sefil hamlesinin bütün Müslüman kardeşlerimizin vicdanında da aynı tepkiyi, mukavemeti ve galeyanı uyandıracığından emin olarak Cenab-ı Hakk’ın mukaddes savaşımızda cümlemize ilahi yardımını niyaz eyleriz.’ (Hakimiyet-i Milliye, 1920:1)

23 Nisan 1920’de TBMM’nin açılmasıyla birlikte hükümet kurmanın yanı sıra çeşitli kurumlar kurulmuştur. Açılan mecliste Osmanlı Devleti’nde bulunan Şeyhülislamlık ve Evkaf Nezareti yerine Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti kurulmuştur. Bununla birlikte Millî Mücadele yıllarında yapılanların dine uygunluğuna bakan bir kurum oluşturulmuş ve meclis din işlerinin yerine getirilme görevini Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti aracılığıyla sürdürmüştür. Millî Mücadele gibi olağanüstü bir dönemde TBMM ve bakanlığa bağlı olarak oluşturulan bu kurum, bünyesindeki çalışanlar aracılığıyla halkı aydınlatmış ve şeyhülislamın görevlerini bizatihi yerine getirmiştir. Şer’iyye ve Evkaf Vekâleti’ ne Karacabey müftüsü Mustafa Fehmi Efendi seçilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1:196). I. TBMM’nin yaklaşık 1/5’i din adamlarından oluşmuştur (Güneş, 1997:81). Mecliste mebusların içinde tarikat şeyhlerinin, müftülerin, imamların olması cumhuriyetin kuruluş kodlarında mütedeyyin, muhafazakâr bir kimliğin olduğunu göstermiştir. I. TBMM’de mecliste padişah destekçilerinin çoğunlukta olması, tarikat şeyhlerinin, müftülerin, imamların olması sebebiyle Mustafa Kemal Millî Mücadele zaferinden sonra padişah ve halifenin saygınlığına kavuşturulacağına dair bir yazı hazırlamak durumunda kalmıştır (TBMM Gizli Celse Zabıtları, c:1 :134). Büyük Millet Meclisi açılırken halife-padişah için dualar edilmiştir, kurtuluş için hutbeler ve mevlitler okunmuştur (Hakimiyet-i Milliye,1920:3). Millî Mücadele’nin her adımında olduğu kadar çok tuhaftır ki hilafetin ilgasında da din adamlarının yardımına başvurulmuştur. Hâkimiyet-i Milliye’de hilafetin ilgasını savunan bir mektup Erzurum camisinin imamlarının imzasıyla yayımlanmıştır: *‘Hilafetin kalkmasını teşkilât-ı hazıra-i hükûmette malum olduğu vechle tâdilât icrası haberlerini meserretle(sevinçle) karşıladık ve daha böyle icrâat ve teşebbüsâtın muvaffakiyetiyle neticelenmesini müfti-el umur olan Cenab-ı Kibriya’dan niyaz eyleriz.’* (Hakimiyet-i Milliye, 1924: 1). Hilafetin ilgasında basının sert muhalefetiyle karşı karşıya da gelinmiştir. Dönemin şartlarına göre ilerici kabul edilen yazarlardan bazıları hükümeti eleştirmişlerdir. Özellikle İstanbul basını bu konuda Ankara basınına rahatsız etmiştir. Tasvir-i Efkâr Gazetesi yazarı Velid Ebüzziya, hilafetin ilga edilmesiyle tüm İslam âlemi üzerindeki nüfuzumuzu kaybedeceğimizi savunmuştur. Hüseyin Cahit Yalçın, hilafetin kaldırılarak diktatörlüğe gidileceğini iddia etmiştir (Sertel, 2001: 107). Ahmet Emin ise 2 Mart tarihli Vatan gazetesinde, Halifeliğin ilgası kararının zaten beklendiğini, toplumun hiç şüphesiz olumlu karşılayacağını, her gün heyecanlı günlerin geride bırakıldığını yazmıştır. ‘Medeniyet ailesinden hariç kalmamıza sebep Müslüman olmamız değil, devlet makinesi içinde teokrasiyi yaşatmamız’ diyerek Türkiye’nin gerilemesinde devlet yönetiminde dine yer vermenin etkili olduğunu vurgulamıştır. (Vatan, 1924: 1). 3 Mart 1924’te Hilafetin ilga edildiği gün Şer’iye ve Evkaf Vekaleti de verilen önerge ile kaldırılmıştır. (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:2 C.7:21). Onun yerine halkın itikat ve ibadetinden sorumlu bir devrim kurumu olan Diyanet İşleri Riyaseti kurulmuştur. Şeriye Vekâletinin ilgasına dair teklifin sebebi dinin siyaset olgusundan uzak tutulmasıdır (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:2, Cilt: 7:21). 3 Mart 1924’te kurulan yeni cumhuriyet hükümetinde Şeriye ve Evkaf Vekâletinin ilgasına dair Siirt Milletvekili Halil Hulki ve 50 arkadaşı TBMM’ye bir önerge vermiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:7: 22). Şeriye ve Evkaf Vekâletinin ilgasına dair kanun teklifinden sonra mebusların konu hakkında uzun tartışmaları konuya verilen önemi göstermiştir. Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey ‘umuru diniye’ yerine ‘diyanet işleri’ tabirinin kullanılmasını istemiştir ve bir önerge sunmuştur. Konya Milletvekili Mustafa Feyzi Bey ise umuru diniye demekle bir beis olmadığını söyleyerek meclise bir önerge sunmuştur. Mustafa Feyzi Bey bu konudaki düşüncelerini mecliste açıklama yaparak belirtmiştir. Diyanet kelimesinin mastar olduğunu söylemiş, mastarın ise isme mensup olmayacağını açıklamıştır. Bu manayı ifade etmek için bir ismin olduğunu söyleyerek bu ismin de din olduğunu belirtmiştir. Geçmişten bugüne umuru diniye, ulumu diniye, muamelâtı diniye tabirlerinin kullanıldığını söylemiştir. Çanakkale Milletvekili Samih Rifat Bey ise konuyu fıkıh açısından ele almıştır. Din ile diyanet arasında fikhî bir fark olduğunu söylemiştir. Devlet yönetimi ve

dünyevi işlerin hükümet işleri olarak ayrı olduğunu, toplumun ibadet ve itikat hükümleriyle ise Diyanet İşleri Riyasetinin ilgileneceğini söyleyerek ‘diyanet’ kelimesinin uygun olduğunu belirtmiştir. Uzun tartışmaların ardından Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey’in verdiği önerge olan Umuru Diyaniye Riyaseti yerine Diyanet İşleri Reisliği tabiri kabul edilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt:7: 23). Sonraki maddeler ise kabul edilen isme göre düzenlenmiştir. İlk Diyanet İşleri Riyaseti’ne Millî Mücadele yıllarında büyük hizmetler vermiş, idarî tecrübesi olan ve uzun zaman Ankara Müftülüğü görevinde bulunan Börekçizade Mehmet Rifat Efendi getirilmiştir. En yüksek devlet memuru maaşı alan Diyanet İşleri Reisine, bakanlara verilen kırmızı plakalı bir makam aracı tahsis edilmiş ve protokoldeki yeri de bu özelliklere göre belirlenmiştir. (Gözaydın, 2020; s.66). Mustafa Kemal Atatürk’ün Diyanet İşleri Başkanlığı görevini Rifat Börekçi’ye vermesinin birçok sebepleri vardır. Hiç şüphesiz Millî Mücadele döneminde Ankara halkı tarafından şahsına gösterilen saygı bu sebeplerin başında gelmiştir. Ankara Müftüsü olarak da görev yapmasından dolayı âlimler tarafından da büyük bir saygı ve sevgi görmüştür. Millî Mücadele döneminde meşru haklarımızı müdafaa etmemiz amacıyla millî bir zümrenin kurulmasına karar verildiğinde Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin her türlü faaliyetleri cemiyetin başkanı olan Börekçi tarafından yürütülmüştür. Anadolu’da özellikle Ankara’da milli birlik ve beraberliğin sağlanmasında sadece manevi destekle yetinmemiş maddi destekte de bulunmuştur. Özellikle İstanbul hükümetinin yayımladığı fetvaya karşılık Börekçi’nin karşı fetvası dönem içinde cereyan eden isyan hareketlerinin durdurulmasında, Ankara halkının milli mücadelenin yanında yer almasında oldukça önem arz etmiştir. Bu anlamda bağımsızlık isteyen Ankara halkına önderlik eden bir din adamı olmuştur. İstanbul Hükümeti’nin verdiği fetva ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı, Ankara Müftüsü Rifat Efendi’nin karşı fetvası basında büyük bir yankı uyandırmıştır. İstanbul Hükümeti’nin yayımladığı fetva Millî Mücadele’ye zarar vermiş, Anadolu’nun çeşitli yerlerinde isyan çıkmakla birlikte bazı birliklerin de silah bıraktığı görülmüştür. Bekir Sami Bey durumun vahametini anlamış ve şu sözlerini sarf etmiştir: *"Eğer bu gece alelacele, Ankara vesaire baş müftüleri ve ulema-i meşhure-i islamiye (den) mukabil fetvalar alınmazsa Bursa vilayetinde pek ziyade kesb-i vahamet etmesi muhtemeldir."* (Harp Tarihi Vesikalar Dergisi, Sayı: 35, Vesika No: 875). Bu şartlar ve koşullarda Millî Mücadele’nin önde gelenleri karşı bir hamle yapılmadığı sürece başarısız olunacağını düşünmüşlerdir. İstanbul Hükümeti’nin Anadolu halkının dinî duygularını kullanarak verilen mücadeleyi baltalama girişimi elbette Mustafa Kemal Atatürk ve yanında bulunan din adamları tarafından fark edilmiştir. Tüm bu düşüncelerden hareketle padişah ve halifenin esir olduğu söylenerek fetvanın zorbalıkla yayımlandığı dile getirilmiştir. Aynı zamanda Anadolu’daki Millî Mücadele hareketinin halife ve saltanatı kurtarmak yönünde olduğu söylemleriyle Ankara Müftüsü Börekçi başkanlığında karşı fetva hazırlanmıştır. Bu fetva 19-22 Nisan 1920 tarihlerinde Öğüt, İrade-i Milliye, Açıksoz gazetelerinde yayımlanmıştır. (Sarıkoyuncu, 1995, s. 92). 1920 yılında Mustafa Kemal bu konuda Büyük Millet Meclisi’ne şu teklifte bulunmuştur: *‘Osmanlı Devleti diğer herhangi bir devlet gibi hükümdarın cismani nüfuzu etrafında oluşmuş değildir. Hilafet makamı olmak itibari ile padişahımız, İslam cemaatinin de reisidir. Savaşımızın birinci gayesi saltanat ve hilafet makamlarının ayrılığını hedeflemek değildir. Düşmanlarımıza milli iradenin buna müsait olmadığını göstermek ve bu mukaddes makamı ecnebi esaretinden kurtararak düşman tehdidinden uzak tutmaktır. Şu hâlde reissiz bir hükümet vücuda getirmek zarureti içindeyiz.*’ (Hakimiyet-i Milliye, 1920, s. 1)

Millî Mücadele liderleri gerek bağımsızlığa kavuşmak için verilen mücadelenin duyurulması gerekse ilerleyen dönemlerde kurulan yeni laik Cumhuriyet’in inkılaplarını duyurmak amacıyla basına başvurmuşlardır ve toplum bilinçlendirilmiştir. İşte geline bu noktada Rifat Börekçi Efendi’nin vermiş olduğu karşı fetvası toplumu bilinçlendirmek, halkı aydınlatmak için basında yerini almıştır. Hatta Mustafa Kemal’in çağrısıyla bu fetva,

Anadolu'nun değişik yerlerindeki 153 müftü ve din âlimi tarafından tasdik edilmiştir. (Hakimiyet-i Milliye, 1920, No. 27) Börekçi'nin vermiş olduğu fetva Latin harfleriyle ilk defa, Sebilürreşad dergisinde tekrarlanmıştır: (Sebilürreşad, 1948, C. 1, S. 3) *'O acı ve elemli günleri hepimiz hatırlıyoruz. İstanbul başta olmak üzere, yurdun birçok parçaları düşman işgali altında, Anadolu'da yer yer müdafaa hareketleri yapılıyor. Fakat atılan adımlar, henüz pek zayıf ve mütereddit. Davanın hemen her lahza akamate uğramak tehlikesi kuvvetle muhtemel. İstanbul Hükümeti, İngilizlerin esaret ve tazyiki altında cahil ve seciyesiz. Dürri Zade'ye verdirilen fetva Anadolu'ya yayılıyor. Kuvay-ı Milliye namı altında güdülen davanın meşru olmadığı, bu davaya kıyam edenlerin maksadı, şahsi menfaat temin etmek, milleti soymak, servet toplamak, dini kaldırmak olduğu ilan ediliyor. Millet bu durum karşısında şaşırıyor, tereddüde düşüyor. Her tarafta Kuvayı Milliye'ye karşı isyan hareketleri baş göstermek üzere. Atatürk ve arkadaşları telaş içinde. Davanın muvaffak olup olmaması şöyle dursun, kendi hayatları bile her an tehlikeye maruz. İşte tam bu sırada, Ankara Müftüsü merhum Rifat Efendi ortaya atılıyor. Davanın meşruiyetini, İstanbul Hükümetince verilen fetvanın ecnebi tazyiki altında, ikrah suretile verildiğini Millî Mücadele harekâtına iştirakin Allah yolunda en büyük cihat olduğunu, bu yolda ölenlerin şehit, kalanların gazi olacağını tebarüz ettiren meşhur fetvaları veriyor. Bu fetvalara, bütün Anadolu müftüleri, müderrisleri, vaizleri ve uleması imza ediyor, doğruluğunu tasdik ediyor. Hâkimiyet-i Milliye gazetesi ile bu fetvalar ve imzalar ilan ediliyor. İşte bundan sonradır ki milli vahdet kuruluyor, bütün Türk milleti, sel gibi cephelere dökülüyor. Ve nihayet büyük dava kazanılıyor* (Sebilürreşad, 1948, 1(3). Ulusal direniş günlerinde Anadolu halkı ve Millî Mücadele önderleri İslamiyet'in birleştirici gücünden faMillînmişlardır. Şüphesiz bu yolda basını da bir araç olarak kullanmışlardır. Millî Mücadele yıllarında canhıraş çalışan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Diyanet İşleri Başkanı seçilen Börekçi'nin savaş yıllarındaki öneminin büyük olduğu kadar sonraki yıllarda çağdaş bir Türk devleti yaratılmasında da elbette katkısı büyük olmuştur.

3 Mart 1924 yılında mecliste kabul edilen Tevhid-i Tedrisat yasası gereği ihtisaslı din adamları için İlahiyat Fakültesi'nin açılması, toplumun din hizmetlerini ifa edecek olan imam, hatip gibi memurların yetiştirilmesi için de okullar açılmasına karar verilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 2, Cilt 7, 1924, s. 25; Düstur, 1931, Cilt 5, s. 667). Bu anlamda meclise sunulan kanun Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev yapacak memurların eğitilmesini Millî Eğitim Bakanlığı'na bırakmıştır. Çağdaş, akılcı, milli ve sosyokültürel devrimlerin belkemiği olan Tevhid-i Tedrisat Yasası sadece laik bir eğitime geçişin başlangıcı olarak kalmamış aynı zamanda din hizmetlilerini yetiştirmeyi Millî Eğitim Bakanlığı'na bırakarak laik, çağdaş, akılcı bir din adamı zümresi oluşturmayı hedeflemiştir. Dini akıl süzgecinden geçiren, topluma ışık olan din adamları Türk milletini yanlış din algısından ve hurafelerden kurtarmışlar, çağdaş ve akılcı bir toplum oluşturmuşlardır. Bu sebeple Tevhid-i Tedrisat Yasası ve Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunu ayrı düşünmek şöyle dursun iki kanun birbirleriyle bütünleşmiş ve kenetlenmiştir. Din adamları, yüksek ihtisaslı din zümreleri çağdaş eğitim kurumlarında yetişmişlerdir. Cumhuriyeti ileri taşıyacak olan devrimleri toplumun zihnine aktarmışlar ve çağdaş toplumun öncüsü olmuşlardır. Cumhuriyet Gazetesi'nde bu durum 'İmam ve Hatipler Cumhuriyet Umdeleriyle Yetiştiriliyor' başlıklı yazı ile açıklanmış ve desteklenmiştir (Cumhuriyet, 1925, s. 3).

Şerif Mardin, 3 Mart 1924'te çıkarılan yasaların toplu etkisinin Osmanlı devlet geleneğindeki ilmiye düzeninin ortadan kaldırılması, böylece laikleşmenin yolunun açılması olarak ifade etmiş ve 1928'de Anayasa'nın İslam'ın devletin dini olduğunu belirten hükmünün kaldırılmasının kolaylaştığını açıklamıştır (Mardin, 2017, s. 122). Şerif Mardin'in laikleşme ile Diyanet İşleri Riyasetinin kuruluşu arasında kurduğu bağ dikkatleri çekmiştir: (Mardin, 2017, s. 123). Cumhuriyet Halk Fırkası ilmiye sınıfını ortadan kaldırmak ve tarikatları yer altına itmek suretiyle, Türkiye'de dinî gücün iki dayanağını fiilen yıkmış olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte devlet, arta kalan bütün din görevlilerinin kendisine

bağlandığı ve Başbakanlığa bağlı bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı kanalıyla yine de dinin denetlenmesinde anahtar bir rol oynamıştır. Yine bu konuda ilk Diyanet İşleri Başkanı olan Börekçi de laikliği destekleyen bir röportaj vermiştir: “Din ile dünya işlerinin ayrılmasından daha tabii ve mantıkî hiçbir şey olamaz” diyen M. Rifat Börekçi Cumhuriyet Gazetesi’ne verdiği röportajda dini vicdanî bir mesele olarak tarif ederken “bunun alelâde dünya işleri gibi çok defa bulaşık ve karışık manzaralarla mümtezc olması onun ulviyet ve ruhaniyetine nakîse verir. Binaenaleyh bunların ayrılmaları zaruridir” demiştir (Cumhuriyet, 1925, s. 2). Özellikle Atatürk ve İnönü dönemlerinin Diyanet İşleri Başkanları olarak anılan Börekçi ve Yaltkaya, hem akli hem de iradesi özgürleşmiş insanlar meydana getirme yolunda din ve vicdan hürriyetinin gelişmesi için uğraşmışlardır. Başkanlığın modern bir kimliğe bürünmesi için yoğun çaba harcamışlardır. (Özteke, 2020, s. 88)

2. Anadilde İbadet Tartışmaları

Her millet kendi lisanında yaşar. Lisan, vatan kadar mukaddestir. Fiili vatanımız olan Türkiye' de nasıl yabancı düşmanlar bulunmasını istemezsek lisanımızda da Türkçeleşmemiş ecnebi kelimeleri, ecnebi kaideleri istemeyiz. (Seyfettin, 1989: 9-18) Bu anlamda Türk dilini yabancı kelimelerden arındırmak amacıyla bazı adımlar atılmıştır. Latin harflerinin kabul edilmesi, Güneş Dil Teorisi, Arapça ve Farsça kelimelerin yerini öz Türkçe 'ye bırakması ve bunların toplumda kök salması için ‘Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin oluşturulması atılan önemli adımları oluşturmuştur. Bu anlamda anadilde ibadet de atılan adımların önemli bir parçası sayılmıştır.

Cumhuriyetin ilanından biraz önce İktisat Kongresi’nde 21 Şubat 1923’te işçi delegelerinden İzmirli Nazmi ve iki arkadaşı Latin harflerinin kabulü istemi ile bir önerge vermiştir. Kongre başkanı Kazım Karabekir bu önergeyi okumaya bile tenezzül etmeyerek konuyu gündem dışı bırakmıştır (Göl, 2023: 92-104). 5 Mart 1923 tarihli “Hâkimiyet-i Milliye” gazetesinde de yayımlanan bir demeç vererek, konu aleyhindeki görüşlerini bildirmiştir. “Latin Harflerini Kabul Edemeyiz” başlığı altında yayımlanan bu demeçte bir zamanlar Avrupa’da başlayan bu fikrin orada felaketlere neden olduğunu dile getirmiştir. Azerbaycan’ı ve Arnavutları da örnek göstererek bu girişimlerin boş olduğunu, Arap harflerinin 350 milyon Müslümana ait olduğunu ifade etmiştir. Neden Harf Devrimine doğru yüründüğünü anlayamadığını, Latin harflerini kabul etmenin memleketi karıştıracaklarını ve aynı zamanda da kütüphaneleri dolduran mukaddes kitaplarımızın, tarihimizin ve binlerce cilt eserin felaketine yol açacağını da sözlerine eklemiştir (Hakimiyet-i Milliye, 1923: 2). Nitekim Atatürk, 1927 yılında Harf İnkılabını karar altına almıştır. Çalışmalar sonucunda 1 Kasım 1928’de Harf Devrimi yapılmış ve Türkçe 'ye uygun olduğu düşünülen Latin alfabesi kabul edilmiştir. Bundan sonraki süreçte bazı yasaklamalar getirilerek yeni alfabe topluma hızlı bir şekilde öğretilmeye çalışılmıştır. Adapazarı’nda Arap harfleri öğreten bir kadın yakalanarak adliyeye sevk edilmiştir (Cumhuriyet, 1929: 3). Yine bir dergide İç Bakanı, Arap yazısıyla yapılacak müracaatlara muamele görmeden yok edilmesini bildirmiştir (Yeni Adam, 1936). Harf inkılabına rağmen Arap harfli mezar taşı yaptırımların mahkemeye verileceği belirtilmiştir (Cumhuriyet, 1933: 1). Bir köy halkı Arapça konuşmaktan vazgeçerek Türkçe konuşmaya karar vermişlerdir. Arapça konuşanlardan nakit ceza alarak köy sandığına konulmasını ve kaydedilmesini istemişlerdir. (Cumhuriyet, 1932: 5) Yine başka bir haberde Arap harfleriyle basılmış posta pullarının kullanılması kati surette yasaklanmıştır (Cumhuriyet, 1934: 2). ‘Arap Harfleri ile Tedrisat Yapan Bir Hoca’ mahkemeye verilmiştir (Cumhuriyet, 1933: 2). Arap harfleri ile kitap basanlar sulh mahkemesinde muhakeme edilmiştir (Cumhuriyet, 1933: 2).

Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin kurulması yolunda giden süreçte özellikle basın-yayında Öz Türkçe’nin kullanılmasına dair bazı haber başlıkları atılmıştır (Cumhuriyet, 1929:

3). Cumhuriyet Gazetesi ‘Öz Türkçe!’ başlıklı yazısında bir yandan Türkçe ’deki Arap ve Acem sözlerini çıkarıp öz Türkçe yazmak, konuşmak istediklerini, diğer taraftan bazı yazarların dilimize bol bol yabancı kelimeler eklediklerinden bahsetmiştir. Aynı gazetede Arapça ‘Üzkürü’ başlıklı bir yazı yazılarak ‘Ölülerinizi iyilikle yad ediniz.’ anlamına gelen bir hadise, Arap dili kullanılarak atıfta bulunulmuştur (Cumhuriyet, 1930: 3). Bazı belediye memurları isimlerini değiştirerek Türkçe isimler kullanmışlardır (Cumhuriyet, 1933: 2). ‘Öz Türk Dilinde Kurtuluş Kavgası’ başlıklı bir karikatürle Öz Türkçe’nin kullanılması gerektiği özendirilmiştir (Cumhuriyet, 1932). Öz Türkçe bilmecelelere basında yer verilmiştir (Cumhuriyet, 1934). Bolu sayısları Hasan Cemil ‘Türklük Savaşı Dil Savaşıdır’ yazısında ulusal dil konusunda atılan adımların bütün Türklerin göğsünü kabartan bir coşkunluk olduğunu ifade etmiştir ve sözlerine şöyle devam etmiştir: ‘*Türkiye’nin kurucusu, Türk dilinin de yapıcısı oldu.*’ (Cumhuriyet, 1934). Yine başka bir haberde Atatürk’ün de katılmış olduğu Dil Kurultayında ‘Güzel Bir Tez’ başlığı ile Naim Hazım Bey Arapçanın Türkçe ’den pek çok kelime aldığını ispat etmiştir (Cumhuriyet, 1934: 1). Darülfünun müderrislerinden Halil Nimetullah gazetede bir yazısında, Türkçe’nin karşısında Arapçanın kullanışsız, güç bir dil olduğunu iddia edip örneklerle açıklamıştır (Cumhuriyet, 1933: 5).

Türk Dili Tetkik Cemiyeti ve anadilde ibadet konularını birbirini tamamlayan iki olgu olarak düşünmekte fayda vardır. Türkçe ibadet projesinde ortaya çıkan tefsirlerin Türk Dili Tetkik Cemiyeti’nin yetkili kurulları tarafından kontrol edilmesi talep edilmiştir (BCA, 14 Mayıs 1933, 26.150.19). Bu anlamda yapılan projenin devrimlerle yoğrularak hayata geçirilmesine ve Türk diline uygun olmasına dikkat edilmiştir. İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi deneme yollarıyla biçimlendirilmiş ve toplumun nabzına göre katı ya da esnek tutumlar sergilenmiştir. Dinî konuların topluma anadilde aktarılması mevzusu ortaya atılan yeni bir fikir değildir. Hürriyet’in İlan’ıyla beraber Ali Suavi ana dilde ibadet konusunu ilk defa gündeme getirmiş ve savunmuştur. Bundan sonraki süreçte daha yoğun bir şekilde gündeme gelmiş ve büyük ekseriyetle tartışmaların ana odağı ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi olmuştur. Bahsi geçen konuda dönemin gazetecileri de basın-yayın yoluyla düşüncelerini ifade etmiştir. Yunus Nadi ‘Hayatta Tekâmül: Dinde Milliyet’ başlıklı yazısında şunları söylemiştir: ‘*Dinde milliyet olur mu diyeceksiniz. Biz gayri millî din olur mu diye soracağız* (Cumhuriyet, 1932: 1)diyerek düşüncelerini din-milliyet ekseninde açıklamıştır. *Din, içtimai bir müessese olduğuna göre her şeyden evvel milli bir mefhum olmak şiarındadır da. O kadar ki bunun başka türlüünü tasavvur etmeye imkân bile yoktur ve başka türlüünü tasavvur edenler mutlaka içtimai bir yanlışlık ve karışıklık içinde kalmıştır. Dinin milli mahiyeti üzerinde mübalağaya düşmeye asla mahal olmaksızın onun içtimai faziletini daha şamil kılmak hesabına hiç olmazsa din kitaplarının ve ibadetlerin milli dilde olmasını isteyebiliriz. Buna herhangi bir mâni olmak şöyle dursun, bilakis insanlık şan ve şerefi namına bunun böyle olması lazım ve zaruridir bile. Tanrısına tapan adamın işine karışmayacağız. Fakat bu cemiyetten bir fert olarak içtimai menfaatimiz namına diyoruz ki Türkler ibadetlerini kendi öz dillerinde yapsınlar* (Cumhuriyet, 1932: 1). ‘Türkçe Kuran, Türkçe İbadet’ (Cumhuriyet, 1932: 1) başlıklı yazıda Şemsettin Sami’nin Kur’an-ı Kerim’i Türkçe ’ye tercüme etmesinden ve karşılığında cahil balkabağı olarak nitelendirilip seksen sopa ceza verilmesinden bahsedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun çökmesine neden mahkûm olduğu arasında bağlantı kurularak ibadet dilinin ana dilde yapılması vurgulanmıştır. Göztepe Camii imamı Hacı Cemaleddin Efendi kendi kararıyla Ramazan’ın ilk ve ikinci haftasında Cuma namazlarını Türkçe kıldırıldığından dolayı halktan gelen tepkiler üzerine azledilmiştir. (Cumhuriyet, 1926: 2) Akabinde Diyanet İşleri Başkanlığı’ndan gelen açıklama ile ibadet dilinin Türkçeleşmesinde teşvik ve desteğin olmadığı görülmüştür. Börekçi, namazın Türkçe kılınmasının mümkün olmadığını açık bir şekilde dile getirmiştir: ‘*Namaz Türkçe kılınamaz. Elfâz-ı Arabiyye’nin telaffuz edilmemesine imkân yoktur. Zira namaz meselesi başkadır. Namazı Arapça kıraatı ile edaya mecburuz. Kur’an-ı Kerim’in Türkçe’ye tercemesinden*

sonra da namazı Arap lisanıyla eda etmek lazımdır. Belki bir, iki sureyi Türkçe'ye terceme etmek mümkündür. Fakat bunlar namazda istimal edilemez." (Cumhuriyet, 1926: 1)

Ana dilde ibadet konusunu sistemleştiren ve Cumhuriyet'e intikal ettiren Ziya Gökalp olmuştur. Ziya Gökalp'in 'Dinî Türkçülük' savunması din kitaplarının, Kur'an-ı Kerim'in, dualar ve hutbelerin, vaazların Türkçe olarak okunması demektir. Bir millet, dinî kitaplarını okuyup anlayamazsa, tabîdir ki dininin hakiki mahiyetini öğrenemez. Hatiplerin, vâizlerin ne söylediklerini anlamadığı surette de ibadetlerden hiçbir zevk alamaz (Gökalp, 1976: 170). Muş mebusu Kılıçoğlu Hakkı ise 'Dil Türkçe, Din Türkçe' başlıklı yazısında 'Anlayabilesiniz diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik.' (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009: 234). Ayetini öne sürerek *'İslamiyet'i kabul etmiş olan ve başka dilde konuşan her milletin onu kendi diline çevirmesi katiyen vacip olduğu kanaatindeyim. Bir şey yapmak ve yapabilmek için onu bilmek ve anlamak lazımdır. Esasen hür olan ve son inkılap hareketleri ile kendi hürriyetlerini kanları ve canları pahasına almış olan Türkler manevi sahalarda da hür olacaklardır. Kendi eski, asil, geniş öz dilinden yabancıları atarken dininden de anlamadığı şeyleri atmak ister ve atmakta haklıdır'* ifadelerini kullanmıştır.

İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde homojen bir toplum oluşturma gayreti ortaya çıkmıştır. İslâmiyet'in millileştirilmesi ve Türkileştirilmesi projesi Dünya Harbi dönemlerinde Ziya Gökalp, Şeyhülislâm Musa Kazım Efendi, Şemseddin Günaltay, Mehmed İzzet, Şerafettin Yaltkaya gibi şahsiyetler tarafından şekillendirilmiştir. (Demir, 2019: 72). Cumhuriyet dönemlerinde ise ulusal kimlik ve homojen bir toplum oluşturmaya amacıyla Ulusal Birlik Yasası öne sürülmüştür ve basın-yayında yerini almıştır. Bu konuda dinin rolü şu şekildedir: *"Din, kul ile Tanrı arasında göksel (semavi) bir yürek inaniş işidir. Ona karışmıyoruz ve karışmayacağız. Ancak bir yurt üstünde oturan insanların o yurdu sevmekte birleşmelerini isteriz. Bu sevgi yersel (arzî) olmaktan ziyade içsel (manevî) bir inanca dayanır. Dinlerine hiç karışmadığımız yurt çocukları, kendilerine ülkeyi bidüziye sevdirecek ulusal bir varlıkta birleşmelidirler.* (Cumhuriyet, 1934: 1). *Dil ve kültür sayesinde ulusallaşma seyri hükmünü icra edecek, şecere zihniyetini silip süpürecektir.* (Cumhuriyet, 1934: 5). Yapılan çalışmaların amacı yalnızca dinde millileşme gayretleri olmamış aynı zamanda İslamiyet'i esas özüne döndürmek, siyaset cereyanından uzak tutmaya çalışmak olmuştur. Bu düşünceler gazetelerde sıklıkla vurgulanmıştır. Muş mebusu Kılıçoğlu Hakkı yazısında şu ifadelerle yer vermiştir: *'Dini kendi siyasetlerine, menfaatlerine alet etmek isteyenler, Türk'ü daima cahil bırakmayı hedeflemiş ve dini onların hiç anlayamayacakları bir dilden onlara telkin etmeyi gaye bilmişlerdir.'* (Cumhuriyet, 1933: 6). Yunus Nadi, Cumhuriyet gazetesinde İranlıların Araplara karşı savaşta mukavemet edemeyip din ile başardıklarından söz edip İslam dinini kabul ederek milli bir din yarattıklarını söylemiştir. Aynı şekilde Türkler'in de milli bir din yaratabileceğini belirtmiştir. (Cumhuriyet, 1932: 1) Millî din kavramı çerçevesinde şekillenen tartışmaların bir başka tarafı dinde kullanılan kültürel semboller olmuştur. Mesela İslamiyet'te mahya sembolünün emredilmemesine rağmen Ramazan denilince akla ilk gelenin mahya olması gazetelere yansımıştır ve tartışma konusu olmuştur. *"Demek ki her millet eline verilen esas etrafında kendi duygusuna göre dokuyup, boyadığı, mahallesine ve adetlerine göre çeki düzen verdiği başka bir âlem yaratır. Onun içindir ki dinler her yerde mutlaka millileşmeye doğru gitmek ıztırarından kurtulamamışlardır. Millî irfan seviyesi bu hususta en fazla rol oynayan en müessir âmildir."* (Cumhuriyet, 1925)

Özüne hurafeler girmiş İslamiyet'i özüne geri döndürmek ve dinin de izin verdiği üzere Türklerin anlayacağı şekilde bir yapıya kavuşturmak amacıyla Dini ıslah meselesi gazetede yer almaya başlamıştır. "Dinî hayat ve ibadet şekillerini ıslahı" amaçlayan layihanın Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nde oluşturulan bir komisyona ait olduğu belirtilmiştir. Layiha şu şekildedir: *"İbadet lisanı Türkçe olmalıdır. Ayinlerin, duaların, hutbelerin Türkçesi kullanılmalıdır. İbadetlerin son derece bedii, mühiç, deruni, bir şekilde yapılması temin*

olunmalıdır. Bunun için usulü dairesinde tegannüye müsaid müezzinler, imamlar yetiştirilmeli, ayrıca mabetlerde musiki aletleri de kullanılmalıdır. Mabetlerde ilahi mahiyetinde asrî tehzib-i ahlak ve efkâra hâdim musikiye ihtiyaç vardır. Kur'an'ın ve İslam dininin beşerî ve mutlak mahiyetini gösteren felsefi esasât kurulmalıdır." (Cumhuriyet, 1928: 2). Yunus Nadi 'Meselenin Mahiyeti Din Değil, Dil' (Cumhuriyet, 1933: 1) başlıklı yazısında bir hakikati ifade edeceğini söyleyerek ibadetin sıhhatiyle onun anlaşılır bir dilde yapılması arasında bağlantı kurmuştur. Büyük bir Türk şairinin şiirinden örnek vererek 'insan anlamaz ve anladığını söylemezse Ulu tanrının yüksek huzurunda nasıl feryat ve figan etmiş olabilir?' ifadelerini kullanmıştır. Yine Mevlâna Celaleddin'i Rumi'nin dediği gibi 'Ser be zemin, düm be heva mikünend/ibadati huda mikünend (Cumhuriyet, 1933: 1). İnsanlar söylediklerini anlamadıkları sürece başlarını yere koymakla Allah'a ibadet etmiş olduklarını zannetmekten başka bir şey yapmamış olurlar. Manası anlaşılmayarak yapılan ibadetin büyük bir kıymeti olamayacağını Mevlâna bu beyiti ile ifade etmiştir. Üstelik İslam'ın en büyük imamı olan İmam-ı Azam Arapça bilmeyen Acemler için Acem dilinde ibadet edebileceklerini söylemiştir (Cumhuriyet, 1933: 1). Evrensel olan İslamiyet'in anlaşılması için farklı coğrafyalarda bulunan farklı dilleri bilen Müslüman bireylere Arapça öğretmek imkânsız olduğundan dolayı ibadet dilinin Türkçeleşmesi özellikle hutbelerin, emir ve yasakları içeren Kur'an-ı Kerim'in Türkçe ve diğer dillere çevirisi toplumsal zorunluluk haline gelmiştir. Hülâsa Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması için Arapça indirildiği Kur'an'da da geçmektedir. (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2009: 234). Diğer milletlerin de anlayabilmesi, kendi dillerine tercüme ettirerek yaşama uyarlayabilmesi için Müslüman Türkleri ilgilendiren bir mesele ortaya çıkmıştır ki o mesele Türkçe Kur'an'dır.

2.1. Türkçe Kur'an Meselesi

Kur'an'ın çevirisi meselesi tarih boyunca Müslümanları meşgul etmiştir. (Hamidullah, 2000: 101–212; Şeker, 2003: 10–28). Kur'an'ın tercümesinin Kur'an'ın aslı sayılıp sayılamayacağı, aslının yerine ibadetlerde okunup okunamaması din açısından tartışılmıştır. (Atalay, 2003: 29–44). Hürriyetin İlan'ıyla beraber Osmanlı aydınları arasında Türkçe hutbe meselesi konuşulduğu gibi Türkçe Kur'an meselesi de tartışılmıştır. (Altuntaş, 1998: 51–71; Yazır, 1935, Mukaddime). İslamcı politikalarıyla bilinen II. Abdülhamit, Kur'an çevirisi yapan hocaları mahkemeye vermiştir (Karal, 1998: 382). Her ne kadar Osmanlıların son evresinde Türkçe Kur'an meselesi gün yüzüne çıkmış olsa da en hummalı tartışmalar Cumhuriyet evresine intikal etmiştir. Münakaşaların esası, elbette Kur'an'ın Türkçe 'ye çevrilmesi gibi bir işlemin câiz olup olmadığı meselesinden ibaret değildir. Bilakis daha önce de Türkçe çeviriler yapılmıştır. Asıl mesele, bu çevirilerin Kur'an makamında telâkki edilip edilemeyeceği noktasında düğümlenmiştir ve açıkça telaffuz edilmese de zihinlerde Türkçe Namaza giden yola bir biçimde girilebileceği endişesi taşınmıştır (Cündioğlu, 2012: 18). Talat Paşa'dan Türkçe Namaz kıldırmak için izin isteyen Mehmet Ubeydullah Efendi meseleyi 'Arapçanın inhisarından kurtulmak ve dini Türkçe 'den öğrenmek' gibi bir bağlama yerleştirmiştir. (Cündioğlu, 2012: 19) Ubeydullah Efendi, Hürriyet'in İlan'ından hemen sonra İstanbul'da kaleme aldığı bir yazıda da benzer görüşlerini tekrarlamıştır ve 'hâlâ Türkçe bir Kur'an'ımız yoktur' diye şikâyet etmişti (Millet, 1908: 2, 9). Ziya Gökalp'in 1918 yılında ünlü Vatan şiirinde, 'Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur / Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hudâ'nın' mısralarıyla yaptığı bu ısrarlı tutum (Gökalp, 1952: 113) Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte hedefe yaklaşmış ve 1924 Ramazan'ında -ki Cumhuriyet devrinin ilk Ramazanıdır- iki tane, aynı yılın Eylül ayında ise bir tane Kur'an çevirisi yayımlanmıştır. (Cündioğlu, 2012: 24). Ancak bu çeviriler, ihtiva ettikleri zaafılar sebebiyle hem ciddi eleştirilere maruz kalmışlar hem de Diyanet İşleri Reisi, iki tanesi aleyhinde birer fetva yayımlayarak Müslüman halkın bu çevirilere aldanmamaları tavsiyesinde bulunmuştur

(Börekçi, 1924; Hâkimiyet-i Milliye, 1924; Tevhîd-i Efkâr, 1924; İleri, 1924; Vatan, 1924; Vakıf, 1924: 7–8; Sebilürreşad, 1924: 349).

Atatürk, Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan yararlı yurttaş, bilinçli yurttaş, cumhuriyete katkı sağlayan yurttaş yetiştirmek bağlamında faydalanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının bu anlamda temel amaçlarından birisi hurafelerle, batıl inançlarla mücadele etmek olmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı'nda memur olarak görev yapacak olan din hizmetlilerinin ve memurların laik ve aynı zamanda milli bir eğitim alacak olmaları Türkçe ibadet konusunu da gündeme getirmiştir. Diyanet İşleri Bütçesine yirmi bin lira ilave edilmiş; Kur'an-ı Kerim 'in tercümesi için Mehmet Akif Ersoy, tefsiri için ise Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır görevlendirilmiştir (Vakit, 1926: 1). Amaç halkın dini kaynağından öğrenmesi ve bu vesileyle insanların aşırı sapkınlığa, batıl inançlara ve hurafelere yönelmemesidir. Şerif Mardin bu durumu heterodoks akımlar, normalin dışındaki akımlar olarak tanımlamıştır (Mardin, 2018: 69).

Türkçe Kur'an meselesinde tartışmaların odağında hiç şüphesiz Mustafa Sabri ön plana çıkmıştır. Mustafa Sabri, Kur'an'ı Kerim'in tamamen Türkçe çevirisinin mümkün olmayacağını öne sürmüştür. Bazı ayet ve surelerin Arapça dışında başka dillerde anlamlarının dahi bilinmesi dinin özünden sapmakla eşdeğerdir açıklamasında bulunmuştur (Sabri, 2016: 192). İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi projesine karşı olanların yanı sıra projeyi destekleyen isimler de olmuştur. Mehmet Nurettin Artam ön sıralarda yer almıştır. Kendisi Kur'an'ı Kerim'in tüm Müslümanların kitabı olduğunu dile getirerek çeviri yapılmasında bir sakınca olmadığını dile getirmiştir (Vakit, 1925: 1, 4). Yunus Nadi ise görüşlerini şöyle dile getirmiştir: *"Peygamberimiz Arap kavminden olduğu için onun lisanile tebliğ olunan Kur'an'ın evvela Arap dilinde gelmiş bulunması tabii idi. Tebliğ vasıtası olan zatın dili Arapça idi, tebliğ olunan kavim Arap idi. İşte Tafsîlât süresinin 44. ayeti: '-Eğer Kur'anı yabancı bir lisan ile göndermiş ola idi: (Hiç olmazsa bu kitabın ayatı vazih olmalı idi. Arap kavmi ecnebi lisanından ne anlar) derlerdi.' Bu ayet kat'î olarak şunu ifade eder ki Arap kavmine Arap dilile hitap olunmuştur ve her kavme kendi dilile hitap olunmak lazımdır."* (Cumhuriyet, 1932: 1). Bütün tartışmaların sonunda 1932 yılında Kur'an'ın tercümesi tamamlanmıştır. Projenin fikrî lideri olan Atatürk, Fatıha suresinin tercümesini ayağa kalkarak saygıyla okumuş, çalışmalara bizzat kendisi de katılmıştır. 22 Ocak 1932 tarihinde uygulanan Türkçe Kur'an okuma uygulaması cumhuriyet (Cumhuriyet, 27–31 Ocak 1932; 1–7 Şubat 1932) ve son posta gazetelerinde yer almıştır (Son Posta, 1, 25 ve 29 Ocak 1932). İlk kez Yerebatan Camiinde Hafız Yaşar Okur, Yasin suresinin Türkçe tercümesini okumuştur (Cumhuriyet, 1932: 1). Türkçe Kur'an okunacağı haberi halk arasında büyük bir ilgi uyandırmıştır. Cumhuriyet Gazetesinde *'Dini Bir İnkılap: Türkçe Kur'an'* başlığıyla din kitabımızın Türkçeye çevrilmemiş olması ve ibadetlerin öz dilimizle yapılamaması cehalet ve taassup devirlerinin ürünü olduğu ve manasız olduğu belirtilmiştir. Türkçe mevlidin Süleyman Çelebi tarafından verileceği duyurularak halkın katılımı sağlanmıştır (Cumhuriyet, 1932: 1). Türkçe Kuran meselesinde halkın düşüncelerine de sayfalarda yer verilmiştir. *Cemaat, bu ayeti kerimelerin manalarını anladıkça coşuyordu. Halk, Kur'an'ın bu ayetlerini dinlerken çok mütehassis oluyordu. Cemaatten birisi yanındakine diyordu ki: "-Ne kuvvetli ne büyük sözler. Biz bunları şimdiye kadar hiç bilmiyorduk."* (Cumhuriyet, 1932: 4). Yine başka bir haberde Türkçe Kur'an'ın, ilk defa okunduğu halkın da Yasin suresini büyük bir heyecanla dinlediği anlatılmıştır (Cumhuriyet, 1932: 1). Fatih vâizlerinden Hüsametdin Ef görüşlerini şöyle açıklamıştır: *"- Kur'an'ın Türkçesini okumakta aynen Kur'an okumak gibidir. Hafız Beylerin okudukları Kur'an tercümesi şayani itimattır. Halkın bin seneden beri Allah'ının kelâmını işittiği halde manasını anlamaması zaten şayani hayret bir şey idi. Mesut Cumhuriyet devrinde bu cehaletten de kurtulmak ne mutlu bizlere."* (Cumhuriyet, 1932: 3). Ayasofya Cebeci sokağında Halit Bey de şunları söylemiştir: *"- Bilerek ibadet etmek kadar zevkli bir şey var mıdır? Bilmediğin lisanla ibadet etmek de ibadet sayılırsa da bilerek ibadet*

elbette daha başkadır.” (Cumhuriyet, 1932: 3). Sultanahmet Camii’nde ‘Türkçe Kur’an’la Mukabele’ yapılacağını duyan halk camiye hıncahınç doldurmuştur (Cumhuriyet, 1932: 1). Sultanahmet Camii, bir asırdan beri görmediği bir kalabalığa ve son din inkılabının emsalsiz bir tezahürüne sahne olmuştur. On binlerce halk sabah dokuzdan itibaren muazzam ibadetgaha dolmaya başlamıştır. Kadın, erkek, çocuk hatta gayrimüslim birçok vatandaş camiye akın etmişlerdir. Hafız Yaşar, Hafız Burhan Bey, Hafız Rıza Bey, Hafız Nuri Bey, Hafız Fahri Bey, Hafız Zeki Bey, Hafız Kemal Bey sırasıyla Kur’an’dan Türkçe ayetler okuyarak halkın ruhani zevkine yardım etmişlerdir. Hafız Zeki Bey’in okuduğu Kur’an camide bulunanları pek fazla memnun etmiş ve ihtiyar bir hanım: *‘Allah, Gazimize dünya durdukça çok ömür versin. Bize Kur’anımızın manasını da öğretti. Aklımın erdiği günden beri namaz kılar, dua ederim. Fakat ne yaptığımı, neler söylediğimi ben kendim de bilmezdim.’* demiştir. (Cumhuriyet, 1932: 1). Hafız Burhan Bey’i dinleyen dülger Ahmet Efendi, muharrir şunları söylemiştir: *“Hafız Bey’in evvela Arapça okuduğu Kur’an’dan zevk almadım değil. Çok hoşlandım. Fakat Türkçesini okurken manasını anladıktan sonra kendimi zaptedemedim. İşte ağlıyorum. Allah’ın ne güzel sözleri varmış da biz hâlâ bilmiyormuşuz!”* (Cumhuriyet, 1932: 4). Her tabakadan halk, anladığı ve konuştuğu bir lisan ile Allah’ın kelamını dinlemekten keyif almıştır. (Cumhuriyet, 1932: 4). Cumhuriyet Gazetesi bu durumu *‘Dini İnkılap ve Halkımız’* başlığında, *‘Türkçe Kur’an cereyanı aldı yürüdü, camiler dolup taşıyor ve halk kapı önlerine, pencerelere tehaciim ederek güzel sesli hafızların, kendi dili ile okudukları Kelâmullahı dinliyor.’* şeklinde ifade etmiştir (Cumhuriyet, 1932: 1). Türkçe Kur’an-ı Kerim okuyan hocalardan Bursalı Hafız Rifat Bey, Cumhuriyet gazetesinin kendisiyle yaptığı röportajda Türkçe Kur’an ile namaz kılınabileceğini ve caiz olduğunu söylemiştir. (Cumhuriyet, 1932: 4). Kur’an’ı Türkçe okumak için İstanbul’da başlayan hareketler üzerine İzmir’de de bazı teşebbüsler görülmüştür. Hafız Ömer, Hisar Camiinde ilk defa Türkçe Kur’an okumuştur. (Cumhuriyet, 1932: 3). Akabinde Elmalılı Hamdi Yazır’ın tercümesi 1935 yılında basılmıştır. Atatürk’ün de katkılarıyla Kur’an’ın özelliklerini açıklayan (Ulus, 2008: 185) önsözde, meclis tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı’na verilmiş bir görev olduğu belirtilmiştir (Yazır, 1935: Mukaddime). Darülfünun İlahiyat fakültesinde, İzmirli İsmail Hakkı Bey tarafından şerh ve izahlarla tercüme olunan yeni harflerle bastırılmış olan Türkçe Kur’an’ı Kerim, İslam aileleri tarafından büyük bir rağbet görmüştür ve yüzlerce nüsha satılmıştır (Cumhuriyet, 1932: 3).

Cumhuriyetin daha ilk yıllarında Kur’an’ın Türkçe ’ye çevrilmesine, kısa da olsa tefsirinin yapılmasına karar verildiğinde mesele çok büyük tartışmalara sahne olmuştu. Fikri liderliğini Atatürk’ün yaptığı Türkçe Kur’an projesi, geline son noktada dinini ilk kaynaktan anlayarak öğrenmek isteyen her okur-yazar Müslüman Türk için eşsiz bir hizmet olmuştur. Müslüman Türkler, artık sadece Arapça okumakla kalmayacak, çevirisinden anladıklarıyla dinin gerekliliklerini yaşamlarına da aktaracaklardır.

2.2. Türkçe Ezan Meselesi

Anadilde ibadet projesinde Türkçe ezan meselesi, en çok dikkat çeken ve tepki toplayan uygulamalardan birisi olmuştur. Türkçe ezan tartışmaları, Osmanlılarda Türkçülük fikri etrafında şekillenmiştir. Türkçe ezan fikrini ilk olarak Ziya Gökalp 1918 yılında *Vatan* şiirinde dile getirmiştir (Gökalp, 1918: 9). Ziya Gökalp görüşlerini, İmam Azam Ebu Hanife’nin görüşlerine dayandırmış ve okullarda Türkçe çevirilerin okutulması gerektiğini ifade etmiştir (Sarıkoyuncu, 2006: 86). 1 Mart 1922 tarihinde Atatürk, TBMM 3’üncü toplanma yılı açılış konuşmasında camilere Türk dilinin gireceğinin ilk işaretini vermiştir (Millet Meclisi Tutanak Dergisi, 1922: 2). Ancak Türkçe Kuran uygulaması gibi Türkçe ezan da 1932 yılında başlamıştır. Ramazan’ın ilk günlerinde Fatih’te ikinci namazı vakti için Türkçe Ezan okunacağı gazeteler aracılığıyla duyurulmuştur (Son Posta, 1932: 1). Hafız Rifat

Bey, Fatih Camiinde ikinci ezanını Türkçe okumuştur. Ezanın Türkçe okunacağını bilen halk kalabalıklar halinde camiye akın etmişler ve büyük bir ilgi ile ezanı dinlemişlerdir (Cumhuriyet, 1932: 1). Resmî olarak ilk Türkçe ezan ise 3 Şubat 1932 tarihinde, Ayasofya Camii 'nde teravih namazının ardından okunmuştur (Okur, 1962: 14; Jaschke, 1972: 45). Akabinde tüm camilerde Türkçe ezan yaygınlaşmıştır. Vakit gazetesi, *'İstanbul'da olduğu gibi Anadolu 'nun her tarafında da ezan Türkçe okunuyor'* ifadelerini ezanı dinleyenleri fotoğraflamıştır (Vakit, 1933: 1). Hafız Kemal Bey, cuma günü Ezine'ye gelmiş ve Türkçe ezanı burada ilk defa, halkın sevinçli gösterileri arasında okumuştur (Cumhuriyet, 1932: 4). Çanakkale'de ilk Türkçe ezan, Yalı camisinde Hafız Ethem Efendi tarafından okunmuştur. Muşta da Türkçe ezan okunmaya başlanmıştır (Cumhuriyet, 1932: 2). Develi'de halk, kendi ruhunun en sıcak ve en samimi ifadesiyle okunan Türkçe ezanı büyük bir alaka ve sevinçle karşılamıştır (Cumhuriyet, 1933: 5). Yurdun dört bir yanından gelen olumlu haberlerin de etkisiyle Diyanet İşleri Başkanlığı 18 Temmuz 1932 tarihli genelgeyle ezanın Türkçe okunmasını emretmiştir. (Sarıkoyuncu, 2006:109). Genelgenin gerekçesi *"öz dilimizle her tarafta Türkçe ezanın okunduğu bir zamanda Arapça salât ü selam okumak ahenksiz düşeceği gibi hükümet-i celilenin takip buyurduğu maksad-ı milliye uygun gelmediğine binaen"* ifadeleriyle açıklanmıştır. Rifat Börekçi üç ayrı salât ü selam örneği göndermiştir ve gazetelerde yayımlanmıştır (Milliyet, 1933: 1, 6). Börekçi, gazeteye bir yazı yazarak halkın şimdiye kadar manasının ne olduğunu bilmedikleri ezanı Muhammedi'yi kaybettiği kıymetli bir şey bulmuş sevinciyle, anlayarak dinlediklerini belirtmiştir (Cumhuriyet, 1933: 4). Türkçe ezanın ilk versiyonlarında sadece ilah kelimesinin Tanrı olarak çevrildiği, daha sonraki yıllarda Allah'ın da Tanrı olarak çevrilip okunduğu görülmüştür (Cumhuriyet, 1932: 1). Fakat Türkçe ezan uygulamasına Bursa'dan bir grup, tepki göstermiştir. (Cündioğlu, 1998: 104). Atatürk, olay üzerine Anadolu Ajansı aracılığıyla bildiride bulunmuş ve şu ifadelerle yer vermiştir: *"olayın içeriği temelde din değil, dildir. Kesin olarak bilinmelidir ki Türk milletinin milli dili ve milli benliği, bütün hayatında hizmet edecek ve temel olacaktır."* (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri: 620). Bursa'da Türkçe ezan okumayı reddeden Ulu Camii müezzini yerine cemaatten birileri çıkararak ezanı Arapça okumuşlar ve cemaat de toplanıp *'Yahudiler havralarında, Hristiyanlar kiliselerinde serbestçe ayin yaparlarken neden bizi böyle kanunsuz tazyik ediyorlar, gidip derdimizi anlatalım.'* diyerek Evkaf müdüriyetine gidip dertlerini anlatmak istemişlerdir. Haber içeriğinde halkın ayaklanmaya karışmadığı ve olayın baş aktörlerinin tutuklandığı belirtilmiştir (Cumhuriyet, 1933: 1). Yunus Nadi aynı olaya binaen *'Meselenin Mahiyeti Din Değil, Dil'* (Cumhuriyet, 1933: 1) başlıklı bir yazı yazarak Türkçe ibadet uygulamalarını desteklemiştir. Hamzalı Köyü'ndeki ezan hadisesi başlığında ise Orhangazi kaymakamı tarafından yapılan tetkik neticesinde Arapça ezan okunduğu meydana çıkmıştır. Köy ihtiyar heyeti gazeteye mektup göndererek köyde Türkçe ezan okunduğu, havanın muhalefeti sebebiyle Arapça ezan gibi anlaşıldığı bildirilmiştir (Cumhuriyet, 1933: 5). Çorum'da Türkçe ezan aleyhinde bulunanlar muhakeme edilmiştir (Cumhuriyet, 1933: 1). 'Trabzon'da İki Yobaz Tevkif Olundu' (Cumhuriyet, 1933: 3) başlığında Hamdi ve Musa isminde iki müezzinin Türkçe ezan okumadıkları tespit edilmiştir. Nihayetinde Türkçe ezan okumayan müezzinlerin görevine son verilmesine karar verilmiştir (Cumhuriyet, 1933: 3). Türkçe ezan ve tekbir uygulamaları milli sınırlar içinde kalmamış, yabancı ülkelerde bulunan Türk imamlar da projeye dahil edilmiştir. Amerika'da bulunan vatandaşlar Türkçe ezanın notasını aldirarak Detriotteki camide Türkçe ezan okutmuşlardır. Amerika'daki Türkler tarafından çok beğenilmiş ve o gün cami hıncahınç dolmuştur (Cumhuriyet, 1933: 2)

Ezanın Türkçeleştirilmesi, İslamiyet'ten ayrılmadan milli bir din elde etme yolundaki gayretin göstergelerinden birisi olmuştur. Esasında din dilinin Türkçeleştirilmesi etrafında şekillenmiştir. Cumhuriyet yönetimi ve aydınlarının asrileşmek yönünde din ile ilgili attığı

adımlar her zaman halkın anlaması ve yaşaması yönünde olmuştur. Nitekim Türkçe ezan uygulaması gelinen noktada DP dönemiyle 1950 yılında son bulmuştur.

2.3. Türkçe Hutbe Meselesi

Türkçe hutbe meselesi, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi projesinde en erken gündeme gelen uygulamalardan biri olmuştur. Başarılı uygulamaların başında Türkçe hutbe ön sırada yer almıştır. Türkçe namaz ve Türkçe ezanın aksine Türkçe hutbe, toplum tarafından kısa sürede benimsenmiştir Ali Suavi, sahibi olduğu Ulûm gazetesinde *'Zemane Hutbesi'* adlı bir yazı kaleme alarak hutbelerin ağır, ağdalı bir biçimde ve Türklerin anlamadığı bir dilde okunmasını eleştirmiştir. (Zemane Hutbesi, 1870) Atatürk, 1923'te Balıkesir'de camide verdiği Türkçe hutbede (Hakimiyet-i Milliye, 1923: 1) *'Ey Balıkesirliler! Camiler birbirinin yüzüne bakmaksızın yatmak sonra kalkıp gitmek için değildir.'* ifadelerinde bulunmuştur ve sözlerine devam etmiştir. Hutbelerin tüm İslam alemi için öneminden bahsederek toplum tarafından anlaşılır olma sebeplerini açıklamış ve bin sene evvelki hutbelerin okunmasının faydasız olduğunu belirtmiştir (Kara, 2022: 43). *'Minberler halkın dimağları, vicdanları için bir menba-ı feyz, bir menba-ı nur olmuştur. Böyle olabilmek için minberlerden aksedecek sözlerin bilinmesi ve anlaşılması ve hakayık-ı fenniye ve ilmiyeye mutabık olması lazımdır. Hutebâyı kirâmın, ahvâl-ı siyasiye, ahvâl-ı içtimaiye ve medeniyeyi her gün takip etmeleri zaruridir. Bunlar bilinmediği takdirde, halka yanlış telkinât verilmiş olur. Binaenaleyh hutbeler, tamamen Türkçe ve icabât-ı zamana muvafık olmalıdır ve olacaktır.'* (Kara, 2022: 43). Gazi'nin bu konuşmasından iki yıl sonra, Türkçe hutbe okunmasının zorunlu tutulması hakkında meclise önerge verilmiştir (TBMM Zabıt Ceridesi, 1925: 220). İstanbul dışında, Konya, Bursa gibi şehirlerde halkın Türkçe hutbe konusundaki memnuniyeti gazetelere konu olmuştur (Cumhuriyet, 1 Temmuz 1926; Cumhuriyet, 14 Ekim 1926). Diyanet İşleri Başkanlığı ise Türkçe namazın aksine net bir tutum göstererek düşüncelerini *halkın anlamadığı bir lisanla, mahiyetinden haberdar olmadığı şeyleri niyaza mecbur tutulması garaibi* olarak ifade etmiştir (Cumhuriyet, 14 Kasım 1926). 1927 Ramazan'ında bütün camilerde hutbelerin Türkçe okunacağı belirtilmiştir (Cumhuriyet, 9 Aralık 1927). Fakat Türkçe hutbe meselesi kolay kolay gerçekleşmemiş ve 1927'de de Arapça okunmuştur (Cumhuriyet, 6 Mart 1927). 4 Şubat 1928'de hutbeler Türkçe okunmaya başlamıştır. (Cumhuriyet, 4 Şubat 1928). Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlanan ilk Türkçe hutbelerin konuları şu şekildedir: *"Çalışan mükâfatını görür, Müdafa-i Vatan, Tayyare Cemiyeti'ne yardım, Temizlik, Sağlığın başı temizliktir, Ahlâk peygamberi, Anaya babaya itaat, Allah ve Peygamber muhabbeti, Ramazan ve Oruç, Suizan, Dünya ve Ahiret için çalışmak, Kumarın fenalığı, Mevlid-i peygamberi, Miraç, Leyle-i Kadir, Ramazan Bayramı, Namazın hikmet-i şeriyyesi, Evlenmek, Evlat yetiştirmek, Dünya ve ahiret için çalışmamak, Fesad çıkarmamak."* (Cumhuriyet, 4 Ocak 1928). Böylece zamanla hutbelerin içeriği büyük oranda değişmiştir. Çünkü yeni vatandaş inşa etmek için dini retorikler önemli bir aygıt olarak görülmüştür (Özteke, 2020: 239).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkçe hutbe uygulaması toplum tarafından büyük tepkilerle karşılanmamış ve büyük ölçüde başarılı girişimler sağlanmıştır. Hiç şüphesiz yine bu yolda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın çabaları çok büyük olmuştur. Türkler, İslam alemindeki tüm milletlerin içinde İslam dinini en fazla benimseyen millet oldukları gibi Türkler'in İslam dinine hizmetleri de aynı oranda olmuştur. Cumhuriyet kadrolarının halka ilk elden inandıkları dini öğretme, anlatma çabaları takdire şayan uygulamaları ile gün yüzüne serilmiştir.

SONUÇ

Tarihsel sürece baktığımızda, dinin yaşam sürecinde en fazla karşı karşıya geldiği kurum, devlet olmuştur. Din ve devlet arasında çatışma olmasının sebebi iktidar mücadelesi ya da halka sunduğu yaşam felsefesinin örtüşmemesi olmuştur. Türk toplumu için din, kimliğin belirlenmesinde etkili olduğu kadar hassas konuların başında gelmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda teokratik uygulamalarla yaşamını sürdüren Türk toplumu, laiklikle ilgili uygulamaları ancak Tanzimat'tan sonra tanımıştır. İmparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde din konusu problem haline gelmiştir. Yeni kurulan bir devletin, yeni toplum düzeninin, baştan aşağı değişen sosyal hayatın toplum üzerindeki etkileri kaçınılmaz olmuştur. İnsanların iç dünyasında ortaya çıkardığı algıları yeni rejimin gazeteleri belirgin şekilde aktarmıştır. Yeni kurulan Cumhuriyette dinin konumu şekillendirilmiştir. Dini alanda getirilen sınırlandırmalar esasında din karşıtlığından ortaya çıkmamış, dini kontrol etmek cumhuriyet kadroları için esas amaç olmuştur. Atatürk, bu anlamda Cumhuriyetin devrim kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığından fazlasıyla faydalanmıştır. Gerek Millî Mücadele döneminde gerekse yapılan eşsiz inkılapların uygulanmasında Diyanet İşleri Başkanlığı başat rol oynamıştır. Yapılan devrimlerin kapsamına din konusu da alınmış ve milli din meselesi ortaya çıkmıştır. İbadet dilinin Türkçeleştirilmesi, Türkçe ezan uygulaması, Türkçe hutbe meselesi tartışılan konuları oluşturmuştur. Yapılan devrimlerde toplumun tutumuna göre esnek ya da katı tavırlar sergilenmiştir. Cumhuriyet Türkiye'si din ile dünyayı ayırarak medeni bir ülke yolunda ilerleme kaydetmiştir. Dönemin basın-yayın organları değişim ve dönüşüme gazetelerde yer vermiştir.

KAYNAKÇA

Belgesel Nitelikli Kaynaklar

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri.

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA). 26.150.19, 14 Mayıs 1933.

Düstur, (1931). C. 5, İstanbul.

TBMM Gizli Celse Zabıtları. C. 1.

TBMM Zabıt Ceridesi. Devre: 1, C. 1.

TBMM Zabıt Ceridesi. Devre: 2, C. 7.

TBMM Zabıt Ceridesi. C. XIV.

429 Sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlmasına Dair Kanun.

Kitaplar

Adıvar, H. E. (2009). Türkiye'de Şark, Garp ve Amerikan Tesirleri. Can Yayınları, İstanbul.

Akgün, S. (1987). Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik. Turhan Kitabevi, Ankara.

Aksoy, M. (1998). Şeyhülislamlıktan Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş. Önel Yayıncılık, Köln

Atatürk Araştırma Merkezi. (2024). Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. Ankara.

Cündioğlu, D. (1998). Türkçe Kuran ve Cumhuriyet İdeolojisi. Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Cündioğlu, D. (2012). Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Din ve Siyaset. Kapı Yayınları, İstanbul

Demir, R. (2019). Türkiye'de Yeni Din Algısının Doğuşu. Lotus Yayınevi, Ankara.

Diyanet İşleri Başkanlığı. (2009). Kuran-ı Kerim Meali. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Gökalp, Z. (1918). Yeni Hayat. Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul.

Gökalp, Z. (1952). Külliyyâtı I, Şiirler ve Halk Masalları. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Gökalp, Z. (1976). Türkçülüğün Esasları. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Gözaydın, İ. (2020). Diyanet: Türkiye Cumhuriyetinde Dinin Tanzimi. İletişim Yayınları, İstanbul.

Güneş, İ. (1997). Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923). Kültür Yayınları, Ankara

Hamidullah, M. (2000). Kuran-ı Kerim Tarihi. Çev. Salih Tuğ. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.

Jäschke, G. (1972). Yeni Türkiye'de İslamlık. Bilgi Yayınları, Ankara.

Kara, İ. (2022). Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam. Dergâh Yayınları, İstanbul.

Karal, E. Z. (1998). Osmanlı Tarihi. C. 4. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Mardin, Ş. (2017). Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler III. İletişim Yayınları, İstanbul.

Mardin, Ş. (2018). Türkiye, İslam ve Sekülerizm. İletişim Yayınları, İstanbul.

Okur, H. Y. (1962). Atatürk'le On Beş Yıl Dini Hatıralar. Sabah Yayınları, İstanbul.

Özteke, F. (2020). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Etnosentrik Bir Din Adamı Mehmet Şerafettin Yalıtıkaya. Çizgi Kitabevi, İstanbul.

Sabri, M. (2016). Hilafetin İlhasının Arka Planı. İnsan Yayınları, İstanbul.

Sarıkoçuncu, A. (2006). Atatürk, Din ve Din Adamları. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Sertel, Z. (2001). Hatırladıklarım. Remzi Kitabevi, İstanbul.

Seyfettin, Ö. (1989). Bütün Eserleri 13 - Dil Konusunda Yazılar. Bilgi Yayınevi, Ankara.

Tanör, B. (1997). Kurtuluş Kuruluş. Cumhuriyet Yayınları, İstanbul

Ulus, N. (2008). Atatürk'ün Yanı Başında. Der. M. Kemal Ulus. Doğan Kitap Yayınları, İstanbul.

Yazır, E. H. (1935). Hak Dini Kuran Dili Yeni Mealli Türkçe Tefsir. Matbaai Ebuzziya, İstanbul.

Makale ve Tebliğler

Atalay, O. (2003). Kur'anın Başka Dillere Çevrilmesi Ekseninde Ortaya Çıkan Tartışmaların Tarihsel Arka Planı, Kur'an Mealleri Sempozyumu 24-26 Nisan 2003, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. 1, ss. 29-44.

Göl, H. (2023). Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Harf İnkılabını Yeniden Anlamak, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı, ss. 92-104.

Şeker, M. (2003). İslam Tarihinde Kuran-ı Kerim'in Türkçe'ye İlk Çevirileri, Kur'an Mealleri Sempozyumu 24-26 Nisan 2003, İzmir, ss. 10-28.

Uçak, O. (2019). Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Yerel Basının Gelişim Süreci, Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, C. 12, S. 1, ss. 2-20.

Gazete ve Süreli Yayınlar

Ali Suavi, (1869). Lisan ve Hatt-ı Türkî, Ulum, S. 2-3.

Cumhuriyet, (1925). 27 Mart 1925.

Cumhuriyet, (1925). Din ile Dünya: Diyanet İşleri Reisinin Hür Fikre Beyanâtı, 6 Temmuz 1925, s. 2

Cumhuriyet, (1925). İmam ve Hatipler Cumhuriyet Umdeleriyle Yetiştiriliyor, 6 Temmuz 1925, s. 3.

Cumhuriyet, (1926). Müteceddid İmam, 19 Nisan 1926, s. 2.

Cumhuriyet, (1926). Türkçe Namaz Kılınabilir mi?, 3 Mayıs 1926, s. 1.

Cumhuriyet, (1926). Konya'da İlk Türkçe Hutbe, 1 Temmuz 1926

Cumhuriyet, (1926). Bursa'da Türkçe Hutbe ve Mevlit, 14 Teşrinievvel 1926.

Cumhuriyet, (1926). 14 Teşrinisani 1926.

Cumhuriyet, (1927). 6 Mart 1927

Cumhuriyet, (1927). 9 Kânunuevvel 1927.

Cumhuriyet, (1928). 4 Kânunusani 1928.

Cumhuriyet, (1928). 4 Şubat 1928

Cumhuriyet, (1928). Dini Islah, 19 Haziran 1928, s. 2.

Cumhuriyet, (1929). Öz Türkçe, 24 Şubat 1929, s. 3.

Cumhuriyet, (1929). Adapazarı'nda Arap Harfleri Öğreten Bir Kadın, 6 Ağustos 1929, s. 3.

Cumhuriyet, (1930). Üzküru, 18 Teşrinisani 1930, s. 3.

Cumhuriyet, (1932). Dini Bir İnkılap: Türkçe Kur'an, 21 Kânunusani 1932, s. 1.

Cumhuriyet, (1932). Hayatta Tekâmül: Dinde Milliyet, 22 Kânunusani 1932, s. 1.

Cumhuriyet, (1932). Yerebatan Camisinde Türkçe Yasin Okunacak, 22 Kânunusani 1932, s. 1.

Cumhuriyet, (1932). Halk Yasin Suresini Büyük Bir Vecdü Heyecanla Dinledi, 23 Kânunusani 1932, s. 4.

Cumhuriyet, (1932). Türkçe Kur'an Dün İlk Defa Okundu, 23 Kânunusani 1932, s. 1.

Cumhuriyet, (1932). Halk Türkçe Kur'an Dinlemek İstiyor, 25 Kânunusani 1932, s. 3.

Cumhuriyet, (1932). Türkçe Kur'an'ı Kerim, 25 Kânunusani 1932, s. 3.

Cumhuriyet, (1932). Türkçe Kuran, Türkçe İbadet, 25 Kânunusani 1932, s. 1.

Cumhuriyet, (1932). Türkçe Kur'an Okunması Halkı Vecde Getirdi, 26 Kânunusani 1932, s. 1, 4.

Cumhuriyet, (1932). Dini İnkılap ve Halkımız, 27 Kânunusani 1932, s. 1.

Cumhuriyet, (1932). Din Kitabımız Kendi Dilimizde, 28 Kânunusani 1932, s. 1.

Cumhuriyet, (1932). İzmir'de Türkçe Kur'an, 29 Kânunusani 1932, s. 3.

Cumhuriyet, (1932). Bugün Fatih Camiinde İkinci Ezanı Türkçe Okunacak, 30 Kânunusani 1932, s. 1.

- Cumhuriyet, (1932). Türkçe Kur'anla Mukabele, 30 Kânunusani 1932, s. 1, 4.
- Cumhuriyet, (1932). İlk Türkçe Ezan Dün Fatih'te Okundu, 31 Ocak 1932, s. 1.
- Cumhuriyet, (1932). Ezine'de İlk Türkçe Ezan, 11 Kânunuevvel 1932, s. 4.
- Cumhuriyet, (1932). Bir Köy Halkı Arapça Konuşmaktan Vazgeçti, 17 Kânunuevvel 1932, s. 5.
- Cumhuriyet, (1932). Çanakkale'de İlk Türkçe Ezan, 24 Kânunuevvel 1932, s. 2.
- Cumhuriyet, (1932). Öz Türk Dilinde Kurtuluş Kavgası, 29 Eylül 1932.
- Cumhuriyet, (1932). 27, 28, 30, 31 Ocak 1932; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 Şubat 1932.
- Cumhuriyet, (1933). Dil Türkçe, Din Türkçe, 2 Kânunusani 1933, s. 6.
- Cumhuriyet, (1933). Develi'de Türkçe Ezan, 10 Kânunusani 1933, s. 5.
- Cumhuriyet, (1933). Türkçe Ezan, 14 Kânunusani 1933, s. 4.
- Cumhuriyet, (1933). Bursa'da Türkçe Ezan Aleyhinde Çıkan Hadise, 6 Şubat 1933, s. 1.
- Cumhuriyet, (1933). Meselenin Mahiyeti Din Değil, Dil, 9 Şubat 1933, s. 1.
- Cumhuriyet, (1933). Türkçe Ezan, 9 Şubat 1933, s. 3.
- Cumhuriyet, (1933). Trabzon'da İki Yobaz Tevkif Olundu, 21 Şubat 1933, s. 3.
- Cumhuriyet, (1933). Hamzalı Köyündeki Ezan Hadisesi, 6 Mart 1933, s. 5.
- Cumhuriyet, (1933). Türkçe mi Üstün Arapça mı? Eksiksiz Bir Dil Nasıl Olur?, 10 Mart 1933, s. 5.
- Cumhuriyet, (1933). Arap Harfleri ile Tedrisat Yapan Bir Hoca, 28 Mart 1933, s. 2.
- Cumhuriyet, (1933). Türkçe İsimler, 28 Mart 1933, s. 2.
- Cumhuriyet, (1933). Ezan Aleyhinde Bulunanlar, 31 Mart 1933, s. 1.
- Cumhuriyet, (1933). Amerika'da Türkçe Ezan, 27 Mayıs 1933, s. 2.
- Cumhuriyet, (1933). Arap Harfli Mezartaşı, 27 Haziran 1933, s. 1.
- Cumhuriyet, (1933). Arap Harfleri ile Kitap Basanlar, 4 Kânunuevvel 1933, s. 2.
- Cumhuriyet, (1934). Arap Harflerile Basılmış Posta Pulları, 13 Şubat 1934, s. 2.
- Cumhuriyet, (1934). Kurultayda Güzel Bir Tez, 21 Ağustos 1934, s. 1.
- Cumhuriyet, (1934). Öz Türkçe Bilmece, 21 Teşrinievvel 1934.
- Cumhuriyet, (1934). Türklük Savaşı Dil Savaşıdır, 19 Birinci Kânun 1934.
- Cumhuriyet, (1934). Dil ve Kültür Temelinde Ulusal Birlik Yasası, 27 Kânunuevvel 1934, s. 1.
- Cumhuriyet, (1934). Ulusal Birlik Yasası, 28 Kânunuevvel 1934, s. 5.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1920). Hindistan'da Tezahürat, 14 Ocak 1920, s. 3.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1920). Âlem-i İslam'a Beyanname, 18 Mart 1920, s. 1.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1920). Hint Müslümanları, 18 Mart 1920, s. 3.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1920). İngilizlerin İslam Siyaseti, 20 Nisan 1920, s. 1.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1920). Büyük Millet Meclisi Bugün Açılıyor, 23 Nisan 1920, s. 3.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1920). Büyük Millet Meclisi'nin Memlekete Beyanname, 28 Nisan 1920, s. 1.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1336). No: 27, 5 Mayıs 1336.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1922). İslam Âlemi Sürur İçinde, 15 Kasım 1922, s. 1.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1923). Balıkesir'de Paşa Hazretleri'nin Bir Hutbesi, 7 Şubat 1923, s. 1.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1923). Latin Harflerini Kabul Edemeyiz, 5 Mart 1923, s. 2.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1923). Lutfi Fikri Bey İstiklal Mahkemesinde, 10 Aralık 1923, s. 1.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1923). Mevkuf Gazetecilerin İkinci Mahkemesi, 10 Aralık 1923, s. 3.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1924). Anadolu, Cumhuriyet'in Takviyesini İstiyor, 14 Mart 1924, s. 1.
- Hâkimiyet-i Milliye, (1340). Beyân-ı Hakikat, 28 Nisan 1340.
- Harp Tarihi Vesikalar Dergisi. S. 35, Vesika No: 875.
- Millet, (1908). Lisan Neler Yapıyor, 13 Ağustos 1908, s. 2, 9.

- Milliyet, (1933). Diyanet İşleri Reisliğinin Emri Dün Geldi, Cumaya Tatbik Edilecek, 15 Mart 1933, s. 1, 6.
- New York Times, (1923). Türkiye Halifelik Yüzünden Büyük Karışıklıklar İçinde, 3 Aralık 1923.
- Sebilürreşad, (1948). C. 1, S. 3, 1 Haziran 1948.
- Son Posta, (1932). Bugün de İlk Defa Olarak Fatih'te Türkçe Ezan Okunacak, 30 Ocak 1932, s. 1.
- Son Posta, (1932). 1, 25, 29 Ocak 1932.
- Tanin, (1923). Hilafet Meselesine Dair, 5 Aralık 1923, s. 1.
- Tevhid-i Efkâr, İleri, Vatan, (1340). Beyân-ı Hakikat, 30 Nisan 1340.
- Tevhîd-i Efkâr, Vakıf, (1340). İkaz, 4 Teşrinievvel 1340.
- Vakıf, (1926). Kur'an'ı Kerim'in Tercümesi, 12 Mayıs 1926, s. 1.
- Vakıf, (1341). Namaz'da Niçin Türkçe Kur'an Okunmasın, 8 Kasım 1341, s. 1, 4
- Vakıf, (1933). İstanbul'da Olduğu Gibi Anadolu'nun Her Tarafında da Ezan Türkçe Okunuyor, 9 Şubat 1933, s. 1.
- Vatan, (1924). Türk Milleti Artık Kâbusu Yaşayamaz, 2 Mart 1924
- Yeni Adam, (1936). Kısa İç Haberleri, S. 152, 26 Kasım 1936.
- Zemane Hutbesi, Ulum, 29 Muharrem 1287.

BÖLÜM 5

1939-1945 YILLARI ARASINDA TÜRK EKONOMİSİ VE LİBERALİZM

Nizam AVCI¹

¹ Fen Edebiyat Fakültesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih, Türkiye Cumhuriyeti Tarih Anabilim Dalı nizamavci7272@gmail.com

GİRİŞ

Dünya için büyük bir felaket sayılan Almanya'nın Polonya'ya 1 Eylül 1939 tarihinde saldırmasıyla 2.Dünya savaşı başladı. Bu yüzden günümüzde 1 Eylül Dünya Barış Günü olarak kutlanıyor. İngiltere'nin (Birleşik Krallık) başını çektiği Müttefik Devletler ile başını Almanya'nın çektiği Mihver Devletler arasında yaşanan savaştır. Dünyadaki bütün kıtaların ve 56 bağımsız devletin katıldığı bu savaşta ilk kez kitle imha silahları Atom Bombaları kullanıldı. Bu küresel savaşta Avrupa'da İspanya, Portekiz ve İsveç ülkeleri tarafsız kalmayı başardılar. Türkiye'de savaş süresince bağımsız bir politika izlemesine rağmen 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya'ya şekilsel olarak savaş ilan etti. En son Japonya'nın 2 Eylül 1945'te savaştan çekilmesiyle 70 ile 80 milyon insanın hayatını kaybettiği ve 6 yıl 1 gün süren ikinci dünya savaşı sona ermiş oldu.

Savaş yıllarında güvenlik öncelikleri, iktisat politikalarının hem hedeflerini hem de araç setini belirleyici bir etkiye sahiptir. Türkiye'de hükümet, ülkenin olası bir işgal veya saldırı tehdidine karşı savunma kapasitesini sürekli yüksek tutmak zorunda olduğundan, bütçede savunma harcamalarına ayrılan pay hızla artmış; buna bağlı olarak sosyal harcamalar, altyapı yatırımları ve sanayileşme projeleri ikinci planda kalmıştır. Bu durum, 1930'larda uygulanan planlı sanayileşme programlarının önemli ölçüde yavaşlamasına ve devletçi kalkınma projesinin “savunma eksenli” yeniden tanımlanmasına neden olmuştur (Pamuk, 2007: 291).

Savaşın getirdiği iklim ve piyasa belirsizlikleri, üreticinin risk algısını artırmış; bu da özellikle pazara dönük ürünlerde (pamuk, tütün, üzüm vb.) ekim kararlarının daha temkinli alınmasına yol açmıştır. Aynı zamanda, ulaşım ve depolama imkânlarının yetersizliği, ürün kayıplarını büyütmüş; tarımsal üretim düşüşü yalnızca tarladaki hasat miktarında değil, pazara ulaşabilen ürün miktarında da hissedilmiştir. E. Topçu'nun altını çizdiği gibi, savaş döneminde sanayi ve ticaretteki gerilemeler tarımda da kendini göstermiş, toplam tarımsal üretim seviyesi ciddi biçimde düşmüştür (Topçu, 2002: 112).

Milli gelir kompozisyonu açısından bakıldığında, savaş yıllarında kamu harcamalarının ve özellikle savunma, güvenlik ve bürokrasiye dönük harcamaların payının arttığı; buna karşılık özel tüketim ve yatırım harcamalarının reel olarak sıkıştığı görülmektedir. Bu durum, klasik anlamda bir “savaş ekonomisi” profilidir. Devlet, kaynakları askeri ve güvenlik öncelikleri doğrultusunda yeniden tahsis ederken, özel sektör faaliyetleri hem talep daralması hem de arz kısıtları nedeniyle daralmaktadır (Pamuk, 2007: 285).

Bu eserde amaç, Tek Parti döneminin savaş şartları altında uyguladığı iktisat politikalarını, sadece “devletçi modelin devamı” olarak değildir. Aynı zamanda siyasî iktidar

ve Entelijans içindeki liberal eğilimler ve eleştirilerle birlikte, bütüncül bir çerçevede değerlendirmektir. Böylelikle 1939–1945 arası savaş ekonomisinin; fiyat kontrolleri, olağanüstü vergiler, istihdam ve üretim üzerindeki etkileri kadar, dönemin siyasetçileri, bürokratları ve düşünce insanları nezdinde yarattığı liberal/anti-liberal tartışmaları açığa çıkarıyor. Bu tartışmaların Demokrat Parti’nin ekonomi programı ve 1950 sonrasındaki “liberal kalkınma” söylemi üzerindeki izdüşümleri, çalışmanın arka planında yer alan önemli bir referans eksenidir (Takım, 2012: 158-159).

A.TÜRKİYE’NİN LİBERALİZM TEŞEBÜSÜ

1. Liberalizmin Tarihsel Gelişimi ve İktisadi Liberalizm

Liberalizm, 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa’da siyasal-felsefî bir akım olarak ortaya çıktı. İngiltere’de 1688 İstlahatıyla, olmakla birlikte, dünyada 1776’da Amerikan bağımsızlık hareketiyle başlayan dönemi liberal düşünce şekillendirmiştir. Amerikan bağımsızlığını takiben “liberal anayasacılık çağı” yaşanmıştır. 19. yüzyılda giderek iktisadî bir programa dönüşmüş; bireysel özgürlük, özel mülkiyet, hukukun üstünlüğü ve serbest piyasa ilkeleri demokratik devlet anlayışı liberalizmin ürünüdür. Avrupa’da anayasal rejimlerin, parlamenter sistemlerin ve serbest ticaret düzeninin güçlenmesi, liberalizmin hem siyasal hem ekonomik alanda baskın ideoloji hâline gelmesini sağlamıştır. Avrupa’da, 19.yüzyıl son çeyreğinde, liberalizme karşı olarak doğan siyasi düşünceler etkinlik kazanmaya başladı. 1. Dünya savaşından sonra ile 1945 arasında Avrupa, liberalizmi yok eden komünist ve faşist modellerin peşinde sürüklendi. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu Modernleşme ile Batı örnek alarak serbest ticaret anlaşmaları ve dış borçlanma kanalları üzerinden küresel liberal ekonomiye teşebbüs etmiş, böylece liberal prensipler yerel bağlamda da tartışılır hâle gelmiştir (Berzeg,2012:64).

Bununla birlikte, 19. yüzyıl sonlarından itibaren sanayileşmenin yol açtığı işçi sınıfı yoksulluğu, tekelleşme eğilimleri ve periyodik krizler, liberalizmin “kendiliğinden denge” varsayımının sorgulanmasına neden olmuştur. 1929 Dünya Buhranı, bu sorgulamayı doruk noktasına taşımış; Keynesyen iktisat, eksik istihdam dengesinin devlet müdahalesi olmadan kalıcı olabileceğini savunarak “müdahaleci ama liberal” sayılabilecek yeni bir paradigma önermiştir (Metintaş ve Kayıran,2016: 35-36). Bu paradigma, savaş sonra dönemde refah devleti ve karma ekonomi modellerinin teorik omurgasını oluşturmuştur.

İktisadi liberalizm bağlamında sınırlı devlet ilkesi, özellikle ekonomik kararların merkezî bir otorite tarafından değil, dağınık bireyler tarafından alınması gerektiği fikrine dayanır. Devlet, fiyatları belirlemekten, üretim miktarlarını planlamaktan veya krediyi doğrudan dağıtmaktan ziyade, rekabetin kurallarını tanımlayan ve ihlalleri cezalandıran bir

hakem rolündedir. Bu perspektif, laissez-faire (“bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler”) sloganıyla özetlenen 19. yüzyıl liberal politikasının temel dayanağı olmuştur (Raico Ralph,2011:69).

Osmanlı’nın son yüzyılı ile Cumhuriyet’in ilk on yılı, Türkiye’de liberal iktisat fikirlerinin hem dış baskılar, hem de iç modernleşme/bağımsızlık arayışları altında şekillendiği karmaşık bir dönemdir. Tanzimat’tan itibaren imparatorluk, kapitülasyonlar ve ticaret antlaşmaları yoluyla küresel serbest ticaret sistemine eklemlenmiş; bu süreç Osmanlı elitlerini liberal iktisat söylemine aşina kılmıştır. Ancak bu liberal çerçeve, çoğu zaman merkez kapitalist ülkelere ve gayrimüslim ticaret burjuvazisine avantaj sağlayan, “eşitsiz bir serbestlik” alanı üretmiştir. Bu nedenle geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemindeki tartışmalar, hem liberal prensipleri hem de millî iktisat ve ekonomik bağımsızlık arayışını birlikte içeren ikili bir karakter taşır (Erdem ve Erdem, 2024: 792-794).

Türkiye açısından bakıldığında, iktisadi liberalizmin bu temel ilkeleri, çoğu zaman “ekonomik bağımsızlık”, “milli iktisat” ve “kalkınma” gibi hedeflerle yeniden yorumlanmıştır. İzmir İktisat Kongresi’nin kararları, özel girişimi ve serbest ticareti teşvik ederken, aynı zamanda ulusal egemenlik ve ekonomik bağımsızlık vurgusunu da öne çıkarmış; böylece klasik liberalizm ile anti-emperyalist duyarlılıkların iç içe geçtiği özgün bir söylem üretmiştir (Finefrock, 1981: 377-380).

Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı, bu görece liberal çerçeveyi hızla değiştiren temel kırılma noktalarıdır. Savaş koşulları, gıda tedariki, nakliye, fiyatlar ve dış ticaret üzerinde ciddi baskı oluşturmuş; İttihat ve Terakki yönetimi, “milli iktisat” adı verilen daha müdahaleci ve milliyetçi bir çizgiye yönelmiştir. Temizgül’ün (2021) TEYD’de yayımlanan makalesinde gösterdiği üzere, 1913–1918 arasında İTC hükümeti, Alman modelinden esinlenen millî iktisat politikaları çerçevesinde gayrimüslim ve yabancı sermayenin ağırlığını kırmayı, Müslüman-Türk unsurdan oluşan bir millî ticaret burjuvazisi yaratmayı hedeflemiştir (Temizgül,2021: 42).

Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyeti ilk yıllarına doğru üretimdeki ulusal kimlik düzeyi oldukça düşüktü. Ticaret burjuvazimiz İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde gelişmiş olmakla beraber azınlıklar hakimdi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki halkımızda dışa kapalı geleneksel üretim içindeydi. Cumhuriyet’in ilk dönemindeki Burjuvaziye ve Ekonomik durumu büyük düşünür Ziya Gökalp isabetli görüşüyle dile getirmiştir. Ziya Gökalp 1923 seçimleri öncesi şöyle demiştir; “Bugün bizde ne bilinçli bir burjuva sınıfı, ne de bilinçli bir işçi sınıfı vardır. Binaanleyh Türkiye işçi sınıfı aleyhine başkaldırma zamanı henüz gelmemiştir. Burjuvazi sınıfının tarihi iki rolü vardır ki, bunlar henüz ülkemizde icra

olmamıştır. Bunlardan birincisi feodalizme nihayet vermek, ikincisi ulusal bir sanayi yaratmaktır”. Osmanlı’nın son yıllarındaki milliyetçi zengin sınıf oluşturma İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin çabaları Cumhuriyetin ilk yıllarına ilham kaynağı olmuştur. Böylece Birinci Dünya Savaşında başlayan ekonomik liberalizm serbestisi ile yerli burjuva oluşturma çabaları cumhuriyetin ilk yıllarında devam etmiştir. Bunu göstergesi olarak da başlayan şirketleşme süreci başlamış ve 1923 yılında Anadolu da kurulan şirket sayısı 76 olmuştur (Sarıçoban,2020:224).

B. 1939-1945 YILLARINDA ALINAN SAVAŞ TEDBİRLERİ

II. Dünya Savaşı yılları, Türkiye ekonomisi açısından “fiilen savaş dışı, fiilen savaş ekonomisi içinde” kalınan paradoksal bir dönemdir. Türkiye savaşa resmen katılmamış olsa da, seferberlik tedbirleri, dış ticaret daralması, ulaştırma ve finans kanallarının tıkanması, fiyat patlamaları ve kıtlık endişesi, ekonomiyi tipik bir savaş ekonomisi mantığına sürüklemiştir. Literatürde bu dönem, 1930’ların devletçi kalkınma çizgisinin olağanüstü koşullar altında katılaştırıldığı, piyasa mekanizmasının yerini geniş yetkilerle donatılmış bir müdahaleci devletin aldığı yıllar olarak tanımlanmaktadır (Yüceer, 2007: 5-7).

Bu çerçevede, 18 Ocak 1940 tarihli Millî Korunma Kanunu, 1942 tarihli Varlık Vergisi ve 1943 tarihli Toprak Mahsulleri Vergisi gibi düzenlemeler, sadece mali araçlar değil, aynı zamanda savaş ekonomisinin kurumsal iskeletini oluşturan siyasal-iktisadi kararlar olarak değerlendirilmelidir. Bu düzenlemelerle devlet; üretim, tüketim, fiyat, stok ve işgücü piyasasına doğrudan müdahale yetkisi kazanmış; “normal dönem devletçiliği” olağanüstü bir “milli müdahale rejimine dönüşmüştür (Aydın, 2019: 415-416).

Savaş yıllarında, milli gelirin seviyesi ve bileşimi, dış ticaret hacmi, istihdam yapısı ve bölüşüm ilişkileri önemli ölçüde değişmiş; özellikle tarım kesiminde devlet müdahaleleriyle köylü direnci arasındaki gerilim büyümüştür. Şevket Pamuk’un çalışması, 1939–1945 arasında tarımsal üreticilerin, fiyat politikaları, ürün müsadereleri ve vergi yükleri karşısında geliştirdikleri direniş biçimlerini ayrıntılı biçimde ortaya koyarak, savaş ekonomisinin yalnızca makro göstergelerle değil, sınıfsal ve toplumsal güç ilişkileriyle birlikte ele alınması gerektiğini göstermektedir (Pamuk, 1988: 21-22).

1. Millî Korunma Kanunu (MKK)

TBMM’de yapılan oylama ile 18 Ocak 1940’ta kabul edilmiş ve 26 Ocak 1940 tarihli Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanunun hazırlanmasına 2.Dünya Savaşı başladıktan üç ay sonra 1939 Aralık ayında başlanmış; savaşın ülke sınırlarına yayılma ihtimaline karşı, ekonomiyi “milli müdafaa” öncelikleri doğrultusunda yeniden düzenlemek amacıyla kapsamlı yetkiler öngörülmüştür (Aydın, 2019: 421-422).

Aydın (2019) ayrıntılı incelemesine göre, MKK'nın başlangıçtaki niyeti, “ülkeyi yeni bir Millî Mücadele yoksulluğuna düşürmeden savaş koşullarına hazırlamak” olarak ifade edilir. MKK hükümete üretim tesislerine el koyma, üretim ve dağıtımı düzenleme, fiyatları belirleme, zorunlu çalışma yükümlülüğü getirme, stoklara el koyma ve iaşe düzenlemeleri yapma gibi son derece geniş yetkiler tanımıştır. Yani uygulamada kanun, hükümetlerin üretim araçları, üreticiler ve işçiler üzerinde sürekli ve sert bir kontrol mekanizmasına dönüşmüştür (Aydın, 2019: 423). Kanun, yürürlükte kaldığı süre boyunca birçok kez değiştirilmiştir. Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetleri döneminde kapsamı genişletilmiştir. Bu değişiklikler, hükümetin fiyat, stok ve işgücü üzerinde daha fazla tasarruf yetkisi elde etmesini sağlamıştır. Ancak aynı zamanda halk nezdinde “keyfi idare ve adaletsizlik” algısını güçlendirmiştir.

Ekmek ve benzeri temel ürünler için uygulanan karne sistemi, savaş yıllarında şehir hayatının en görünür simgelerinden biri haline gelmiştir. Aydın (2017), ekmek karnesi uygulamasının halk nezdinde uzun süre “CHP hükümetlerinin başarısızlığı” ile özdeşleştirildiğini; savaşın zorunlu koşullarının ötesinde, Millî Korunma Kanunu'nun sert ve çoğu zaman adaletsiz uygulamalarının bu algıyı pekiştirdiğini belirtir (Aydın, 2019: 424). Bununla birlikte, MKK kapsamındaki düzenlemeler yalnızca tüketim mallarıyla sınırlı kalmamış; sanayi üretimine dönük enerji, yakıt ve hammadde tahsisleri de bu kanun çerçevesinde yapılmıştır. Böylece devlet, hangi sektörlerin hangi ölçüde faaliyet göstereceğine fiilen karar veren bir pozisyona yükselmiştir.

Kanun, hükümete “millî müdafaa için gerekli görülen işlerde” vatandaşları zorunlu çalıştırma, grev ve lokavtı sınırlama ve işgücü hareketliliğini kısıtlama imkânı vermiştir. Bu düzenlemeler, özellikle sanayi ve ulaştırma sektörlerinde çalışan işçiler açısından disipline edici ve denetleyici bir rejim ortaya çıkarmış; emeğin serbest dolaşımı ve iş tercihi, “millî ihtiyaçlar” gerekçesiyle kısıtlanmıştır. Aydın'ın örnek verdiği bazı vakalarda, MKK hükümlerine aykırı davranan küçük esnaf ve üreticilere ağır hapis cezaları verilirken, büyük ölçekli suistimalere karışan kişilerin cezasız kalabildiği görülmekte; bu da toplumun adalet duygusunu zedelemektedir (Aydın, 2019: 426). İşgücü üzerindeki bu yoğun kontrol, savaş sonrasında sendikal hareketler ve işçi talepleri açısından önemli bir birikim zemini oluşturmuş; MKK deneyimi, emek tarihi literatüründe sık sık “otoriter savaş rejimi” nin işgücü boyutu olarak ele alınmıştır.

2. Varlık Vergisi'nin Amaçları, Uygulaması ve Sonuçları

Başbakan Refik Saydan yaptığı görev süresinde (25 Ocak 1939-8 Temmuz 1942) Milli Korunma Kanunu(MKK) ve Köy Enstitülerini açmıştı. Onun ani ölümüyle yerine 5 Ağustos 1942 de Şükrü Saraçoğlu Başbakanlık görevine başladı. Saraçoğlu zamanında ilk çıkarılan Varlık Vergisi çok tartışıldı(11 Kasım 1942). Varlık Vergisi Kanunu servet ve kazanç sahipleri bir defaya mahsus mükellef kılındı. Kanunla belirlenen kişilerden oluşan komisyonun kararları kesin ve tartışılmazdır. Komisyonların belirlediği vergi miktarları on beş gün içinde mükelleflere tebliğ edecek, vergisini on beş gün içinde ödemeyenlere icra-haciz veya belirlenen yerlerde zorunlu çalıştırılacaktı (Çetin,2007: 121)

Varlık Vergisi, II. Dünya Savaşı koşullarında Türk devletinin hem mali kaynak ihtiyacını karşılamak hem de savaş yıllarında giderek derinleşen karaborsa ve ihtikârın yarattığı toplumsal tepkileri yatıştırmak amacıyla 11 Kasım 1942 tarihli ve 4305 sayılı kanunla yürürlüğe konulan olağanüstü bir servet vergisidir. Resmî söylemde vergi, “savaşın yükünü daha çok kazanan kesimlere yüklemek” ve “haksız kazançları vergilendirmek” gibi mali ve ahlaki gerekçelerle meşrulaştırılmış; özellikle savaş döneminde büyük kârlar elde eden tüccar, komisyoncu ve müteahhitlerin kazançlarının vergilendirilmesi hedeflenmiştir (Aydın, 2019: 414). Ancak gerek hazırlık sürecine ilişkin raporlar, gerek Meclis tartışmaları ve dönemin basınında yer alan değerlendirmeler, Varlık Vergisi'nin aynı zamanda savaş yıllarında oluşan savaş zenginlerine ve özellikle gayrimüslim sermayeye yönelik güçlü bir tepkinin ürünü olduğunu göstermektedir (Aydın, 2019: 414-415).

Kanunun amaç boyutu sadece mali değil, yapısal ve ideolojik nitelikler de taşımaktadır. Aktarın klasikleşmiş çalışmasında gösterdiği üzere, Varlık Vergisi savaş ekonomisi bahanesiyle gayrimüslimlerin ekonomik hayattaki ağırlığını azaltmayı ve Müslüman-Türk bir ticaret burjuvazisinin önünü açmayı hedefleyen daha geniş bir “Türkleştirme” politikasının parçası olarak değerlendirilmiştir (Aktar, 2000: 27).

Uygulama sürecinde vergi, iller düzeyinde oluşturulan komisyonlarca, çoğu zaman mükelleflerin savunma ve itiraz haklarını fiilen ortadan kaldıran yöntemlerle tarh edilmiştir. Dönemin basınına göre, servet sahiplerinin tespiti için defterdarlıklara gizli genelgeler gönderilmiş, özellikle savaş sırasında stokçuluk ve karaborsacılıkla “haksız servet” edindiği düşünülen kişiler belirlenmeye çalışılmış; azınlıkların ayrıca listelenmesi istenmiştir (Yılmaz ve Erkutlu, 2022: 89-90).

Komisyonlar tarafından takdir edilen vergiler, beyan ve incelemeye değil “takdir yoluna” dayanmış; ödeyemeyen mükellefler için haciz, malların açık artırma ile satışı ve sonunda çalışma kamplarına (özellikle Aşkale) sevk edilme yaptırımları devreye sokulmuştur.

Faik Ökte'nin tanıklıkları ve sonraki literatür verginin özellikle İstanbul'daki gayrimüslim ticaret ve sanayi burjuvazisinin önemli bir kısmını tasfiye eden, çok sert ve ayrımcı bir uygulamaya dönüştüğünü ortaya koyar (Kızılkaya, 2024: 18-19).

Hükümetin mutabık talimatı ile; on altı ay yürürlükte kalan bu kanunla Türk girişimci ve tüccarların yıllık kazançlarından % 5 vergi alınırken, Rumlardan % 156, Yahudilerden % 179, Ermenilerden de yıllık % 232 oranında vergilendirilmişlerdir. (Çetin,2007: 124)

Sonuçlar açısından bakıldığında Varlık Vergisi, bütçeye önemli bir gelir sağlamakla birlikte, ekonomik yapı ve toplumsal bellek üzerinde çok daha derin etkiler bırakmıştır. Bir yandan özellikle büyük şehirlerde gayrimüslimlerden Müslüman–Türk sermaye gruplarına doğru bir servet transferi gerçekleşmiş, işyerleri, taşınmazlar ve ticari işletmeler el değiştirmiştir (Ayan, 2017: 375).

3. Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV) ve Diğer Destekleyici Düzenlemeler

Toprak Mahsulleri Vergisi (TMV), savaş ekonomisinin derinleştiği 1943 yılında yürürlüğe konulan ve temel tarımsal ürünleri aynî olarak vergilendiren olağanüstü bir uygulamadır. 4 Haziran 1943'te TBMM'de kabul edilerek 4429 sayılı kanun olarak yürürlüğe giren vergi, başta hububat olmak üzere pek çok tarım ürününü kapsamına almış; amaç olarak hem ordunun ve şehirlerin iâşesinin güvence altına alınması, hem de savaş koşullarında artan mali ihtiyaçların karşılanması gösterilmiştir. TMV'nin aynı zamanda Varlık Vergisi'ni tamamlayıcı bir işlev üstlenerek, tarım kesimini de olağanüstü vergilendirme rejimine dâhil ettiğini vurgular (Aydın, 2019: 411).

Verginin hukuki mimarisi incelendiğinde, farklı ürün gruplarına göre belirlenen oranlar ve aynî yükümlülüklerin, Cumhuriyet'in ilk yıllarında kaldırılan aşar vergisini hatırlatan bir yapı taşıdığı görülmektedir. Birçok köylü ve siyasetçi, TMV'yi “aşarın geri gelmesi” olarak niteleyerek tepki göstermiştir. Tarım politikaları üzerine yaptığı çalışma, MilliKorunma Kanunu'na dayalı zorunlu hububat alımları, el koyma yetkileri ve fiyat tespitleri ile TMV'nin birleşerek köylü üzerindeki yükü daha da ağırlaştırdığını ortaya çıkarıyor. Zorunlu satış, düşük alım fiyatları ve vergi yükümlülükleri birleştiğinde, küçük ve orta ölçekli çiftçilerin yaşam koşulları ciddi biçimde bozulmuştur (Şener, 2004: 81).

Fiyatlandırma politikaları, resmî alım fiyatları ile serbest piyasa fiyatları arasındaki uçurumu büyütülmüştür. Bu durum hem kaçak satışları hem de karaborsayı teşvik etmiştir. Dokuyan 'nın savaş ekonomisi ve Varlık Vergisi üzerine yaptığı çalışmada, TMV kapsamında ürünün çoğu zaman “tarladayken göz kararıyla” belirlenen miktar üzerinden vergilendirildiğini belirtir. Bu nedenle gerçek ürün miktarının üzerinden vergi tahakkuk ettirilmediği için çiftçinin mağdur edildiği vurgulanır (Dokuyan, 2014: 24-26).

Savaş yıllarında kent yaşamının hem ekonomik hem de mekânsal bakımdan ne ölçüde dönüştüğüne işaret etmektedir. II. Dünya Savaşı sürecinde bazı cami ve mescitlerin askerî amaçlarla, bir kısmının da depo veya idari mekân olarak kullanılması, hem barınma alanlarının hem de kamusal ibadet mekânlarının olağanüstü koşullara göre yeniden düzenlendiğini göstermektedir (Özteke,2020: 266).

Bununla birlikte, 1942–1947 arasında ülkedeki birçok tarihî caminin onarımdan geçirilmesi için yürütülen kampanyalar, savaşın ortasında bile şehirlerin tarihî-simgesel dokusunun korunmasına yönelik bir hassasiyetin varlığını ortaya koymaktadır (Özteke,2020: 264). Bu durum, kentlerde günlük yaşamın bir yandan kıtlık, seferberlik ve mekânsal daralma ile şekillenirken, diğer yandan da tarihî mirası canlandırma çabaları sayesinde belirli ölçüde “normalleşme” arayışına sahne olduğunu göstermektedir.

4. Karne Uygulamalarının Gündelik Hayata Etkisi

Savaş yıllarında hızla bozulmaya başlayan iâşe dengesi, hükümeti karne ve rasyonlama uygulamalarına yöneltmiştir. Özellikle hububat üretimindeki düşüş, zorunlu askerlik nedeniyle kırsalda işgücü kaybı ve dış ticaret kanallarının daralması sonucunda başta ekmek olmak üzere temel gıda maddelerinde ciddi kıtlıklar yaşanmıştır. İlk yıllarda Milli Korunma Kanunu’na dayalı zorunlu alımlar ve fiyat kontrolleriyle sorunun çözülmeye çalışılması yeterli olmayınca, 1942’den itibaren büyük şehirlerde ekmek tüketimi karneye bağlanmış ve dağıtım “Halk Dağıtım Birlikleri” aracılığıyla yürütülmüştür (Şener, 2004: 88).

Savaş yıllarının kıtlık ve darlık ortamında, devletin iâşe ve fiyat politikalarının yanı sıra, toplumun tüketim alışkanlıklarını dönüştürmeye yönelik ahlaki-dini söylemler de öne çıkmıştır. Yaltkaya’nın vaaz ve yazılarında, paranın “içeride dolaşması” gerektiği, yabancı ülkelere ithal edilen kahve, çay ve benzeri mallara ödenen paranın “başka milletlerin kasalarına” gittiği vurgulanarak, yerli malı kullanmanın hem ekonomik hem de dinî bir görev olduğu ifade edilmektedir. Yaltkaya’nın bu yaklaşımı “millî iktisat hareketi” olarak adlandırmakta ve halkı yerli üretimi tercih etmeye çağırmaktadır. Böylece savaşın dayattığı tasarruf ve kısıtlı tüketim rejimi, yalnızca karne ve rasyonlama gibi idari mekanizmalarla değil, dinî ve ahlaki argümanlarla da meşrulaştırılmış; gündelik hayatın en sıradan tüketim tercihlerine kadar uzanan bir seferberlik dili kurulmuştur (Özteke,2020: 265).

Karne sistemi sadece bir iâşe tekniği değil, aynı zamanda gündelik hayatın ritmini kökten değiştiren bir sosyal deneyim alanı hâline gelmiştir. Dönemin tanıklıkları ve Metinsoy’un ayrıntılı incelemesi, “kara ekmek” olarak anılan düşük kaliteli ekmeklerin, kişilerin yaş ve çalışma durumuna göre belirlenen gramajlarla dağıtıldığını gösterir. Çavdar’ın aktardığı verilere göre 7 yaşından küçük çocuklara günde 187,5 gram, 7 yaşından büyük

yetişkinlere 375 gram, ağır işlerde çalışan işçilere ise 750 gram ekmek alma hakkı tanınmış; bu kısıtlı miktarlar hane halklarının beslenme rejimini kökten değiştirmiştir (Yılmaz ve Erkutlu, 2022: 90-91).

Hükümet programları ve Bakanlar Kurulu açıklamaları da benzer bir ikili dil kullanmıştır. Refik Saydam ve Şükrü Saraçoğlu hükümetlerinin programlarında, savaşın zorlayıcı koşulları nedeniyle Milli Korunma Kanunu ve olağanüstü vergiler savunulurken; barış sonrasında “normal iktisadi hayata dönüş” ve özel girişimin teşvik edileceği yönünde vaatler sık sık tekrar edilmiştir. Murat Metinsoy’un basın ve TBMM tartışmalarından aktardığı örnekler, hükümetin savaş boyunca “geçici olağanüstü tedbirler” ile “kalıcı devletçilik” arasındaki çizgiyi ideolojik düzeyde sürekli yeniden çizmeye çalıştığını ortaya koymaktadır (Kılıç, 2010: 24-25).

C. TÜRKİYE’DE 2.DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA(1939-1945) SEKTÖREL GELİŞMELER VE YABANCI BİLİM ADAMLARIN KATKILARI

Savaş ekonomisi Türkiye’de bütün sektörleri eşit biçimde etkilememiştir. Özellikle tarım, sanayi ve ulaştırma alanlarında farklı biçimlerde kriz dinamikleri ortaya çıkmıştır. Tarım kesimi, savaş seferberliğinden bir milyon erkeğin zaruri olarak silah altına alınmasından dolayı işgücü kaybı yaşamıştır. Devletin iase öncelikleriyle şekillenen sert alım politikalarını aynı anda yaşamıştır. Dönemin Başvekili (Başbakan) Şükrü Saraçoğlu 1942 yılında TBMM’de yaptığı konuşmada vahim durumu şu sözlerle açıklamıştır “...Dahili politikamızın en mühim cephesi iktisadi cephedir ve bu cephenin en hararetli köşesi de iase meselesidir...” Hükümet tarımdaki mücbir sebeplerden dolayı yaşanan daralmaya karşı ilk önceliği Asker ve Büyük Şehirlerdeki vatandaşların iase sorununa karşı ciddi sert önlemler almak zorunda kalmıştır. Sanayi sektörü ise hammadde ve yatırım malı ithalatındaki daralma, enerji ve ulaştırma sorunları nedeniyle kapasite kullanımında ciddi düşüşler yaşamıştır (Şener, 2004: 83).

Türkiye’de gelir dağılımının bozulduğu 1939–1945 dönemi, enflasyonun hızlandığı ve yoksulluğun derinleştiği bir dönem olarak öne çıkar. Hükümet devletin güvenliğini öncelediği için savunma harcamalarındaki artış 1942’de % 66’yı buldu (Tezel,1982:403). Üretim kapasitesinin düşmesi, işgücü kaybı ve dış ticaretin daralması, fiyatlar genel seviyesini hızla yükseltmiş; ücret ve maaş gelirleri bu artışı takip edememiştir

Savaş, sanayi yatırımlarının kompozisyonunu ve zamanlamasını da önemli ölçüde değiştirmiştir. M. Ali Yülek’in Cumhuriyet’in kuruluş döneminde sanayi politikalarına ilişkin çalışmasında, İkinci Sanayi Planı çerçevesinde tasarlanan birçok projenin savaş nedeniyle

ertelendiği; buna karşılık bazı stratejik yatırımların (özellikle Karabük Demir-Çelik Fabrikası) savaş koşullarına rağmen tamamlandığı belirtilir (Yülek, 2023: 2-4).

Buna karşın, savaş yıllarında yapılan sınırlı sayıdaki sanayi yatırımı, savaş sonrasında sanayileşme sürecine katkı sağlamaya devam etmiş; özellikle demir-çelik ve maden sektörlerinde atılan adımlar, 1950’li yıllardaki gelişmelerin altyapısını oluşturmuştur. İnönü döneminde madencilik politikalarına odaklanan çalışmalar, bu yıllarda krom, bakır ve kömür gibi stratejik madenlerde hem üretim artışı hem de devlet kontrolünün güçlendiğini ortaya koyar (Güçlü, 1999: 57-59).

Tüm olumsuz koşullara rağmen önemli şehir merkezlerimize demiryolu ulaşımında bağlantı yapılmıştır. Kurumun **tcdd.gov.tr** sitesine göre;1939’da Erzincan-Erzurum arası, Diyarbakır’dan Bismil’e 1940, Batman’a 1943 ve son durak Kurtalan’a 1944’te ray döşenerek ulaşıma açılmıştır. Demiryolun ulaşımının işleyişinde süreklilik için yakıt olarak kömür olması şarttı. Türkiye’nin en önemli linyit kömürü havzasına sahip Tunçbilek’e, Tavşanlıdan demiryolu bağlantısı 1944’te sağlandı. Taş kömürü rezervi olan Zonguldak’ın Kozlu ilçesine de 1945’te Demiryolu döşendi.

Tarım sektörü, savaş yıllarında hem işgücü kaybı hem de girdi temini açısından en ağır darbe alan alanlardan biridir.Seferberlik nedeniyle milyonlarca köylü erkeğin silah altına alınması, tarımsal üretimi büyük ölçüde kadın, yaşlı ve çocuk emeğine bırakmış; bu durum hem ekim alanlarının daralmasına hem de verimlilikte düşüşlere yol açmıştır. S. şener’in Türkiye’de savaş yıllarındaki tarım politikalarını incelediği çalışmada, 1939–1945 döneminde tarımsal üretim düzeyinin bazı temel ürünlerde yaklaşık %50’ye varan gerilemeler gösterdiği vurgulanmaktadır (şener, 2004: 74).

Bu üretim düşüşleri, özellikle şehirlerde iaşe (gıda temini) sorununu kronik hale getirmiş; ekmek ve temel gıda maddeleri, savaş yıllarının toplumsal hafızasında “karne, kuyruk, eksik gramaj” imgeleriyle yer etmiştir. şener (2004), savaş döneminde bir milyonu açan ordunun ve büyük şehirlerin iaşesinin sağlanmasının hükümet açısından “en kritik meselelerden biri” haline geldiğini, bu nedenle tarım politikalarının olağanüstü önlemlerle şekillendiğini vurgular (şener, 2004: 76).

Eğitim ve Öğretim bütçesi 1939-1945 yılları arasında savaş politikasından etkilendi. Ama diğer alanlardaki bütçe payları ile kıyaslandığında milli mücadele yıllarında olduğu gibi Eğitim ve Öğretimdeki kısıtlama daha sınırlı oldu. Savaş yıllarındaki Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) Hasan Ali Yücel döneminde (1938-1946) Eğitimde tam bir atılım yaşandı. İlk kez köylere öğretmen ve modern tarım tekniklerini öğretmek amacıyla “Köy Estitüleri”açıldı (17 Nisan 1940).Her il ve büyük ilçelere Teknik ve Mesleki okullar açılmasında büyük artış

oldu. Türkiye'nin değişik illerinde Kız Enstitüleri açıldı. İstanbul Teknik Okulunda, Yüksek Uçak Mühendisi yetiştirecek bölüm açıldı. Kısacası 1939-1945 yıllarındaki tüm ekonomik olumsuzluklara rağmen Eğitim-Öğretim kurumlarında ve öğrenci sayısında büyük bir artış olmuştur (Benhür,Ç ve Yüksel,E:2023).

Türkiye İkinci Dünya Savaşında özellikle altın stoklarına büyük önem vermiştir. İzlenen politikayla Merkez Bankası altın rezervi 6 yılda kat kat artmıştır. T.B.M.M. tutanaklarında; 7.5.1953 tarihinde Millet Partisi Meclis Grubu Üyesi Zonguldak Milletvekili Abdürrahman Boyacıgiller tarafından 1939-1945 yıllarındaki **TCMB** altın stoku soruldu. Bu soru üzerine Maliye Vekili (Bakanı) Hasan Polatkan tarafından 1939-1945 yılları arasındaki **TCMB** altın miktarını T.B.M.M' de yaptığı bilgilendirmede; 1939 yılı sonunda 26 ton 190 kilo 491gram ,1945 yılı sonunda ise 213 ton 941 kilo 906 gram olduğunu açıklamıştır(tbmm09022078).

Mal kompozisyonu açısından bakıldığında, ihracatta krom, bakır, pamuk, tütün ve tahıl gibi ham madde ve tarım ürünlerinin ağırlığı artmış; ithalatta ise başta sanayi girdileri, makine-teçhizat ve savunma malzemeleri olmak üzere stratejik ürünler öne çıkmıştır. Dokuyan'ın savaş ekonomisi üzerine çalışması, büyük devletlerin Türk ihraç malları olan krom, pamuk, yün, deri ve tahıla yüksek fiyatlar vererek satın aldığını; bunun da Türkiye'de tüccar, sanayici ve toprak sahipleri açısından önemli bir servet birikimine yol açtığını vurgular (Dokuyan, 2014: 24-27).

Türkiye'nin savaş dönemindeki dış ticaret ilişkilerinde en dikkat çekici unsur, Almanya ve İngiltere arasında yürütülen denge siyasetidir. Belletende yayımlanan çalışmalar ve Y. Güçlü'nün Türk-Alman ilişkilerine dair makalesi, 1941-1943 yılları arasında Almanya'nın, Türkiye'nin toplam ihracatının yarıdan fazlasını absorbe ettiğini; özellikle krom ticaretinin iki ülke ilişkilerinde stratejik bir rol oynadığını göstermektedir (Güçlü, 1999: 57).

Öte yandan, İngiltere ve savaş ilerledikçe ABD, Türkiye üzerinde Almanya'ya yapılan ihracatı kısıtlama yönünde baskı kurmuş; 1944'e gelindiğinde Türkiye, Almanya'ya krom satışını durdurarak bu ülkeyle ilişkilerini fiilen sınırlandırmıştır (Hale, 2022: 110-112). Bu gelişme, savaş dışı kalma stratejisinin dış politika boyutunu olduğu kadar, ihracat gelirleri ve clearing hesapları açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur.

ABD ile ilişkiler ise savaşın sonuna doğru ve savaş sonrasında özellikle yardım ve kredi arayışı çerçevesinde yoğunlaşmıştır. S. Üstün'ün Marshall Planı üzerine çalışması, Türkiye'nin savaş sonrası dönemde zedelenen ekonomisini toparlamak ve Sovyet tehdidine karşı askeri kapasitesini güçlendirmek için ABD yardımlarına yöneldiğini; ancak savaş yıllarında doğrudan bir "savaş yardımı" programına dahil olmadığını gösterir (Üstün, 1997: 34).

Türkiye'de 1933'te Yüksek Öğretimde başlayan yenileşme hareketleri kapsamında çok sayıda Yüksek Öğretim bölüm hizmete girmiştir. Bunlar İstanbul'daki Yüksek Mühendis

Mektebi yerine 1944'te İstanbul Teknik Üniversitesi(İTÜ) ve Ankara'da 1945 yılında Ankara Tıp Fakültesi açılmıştır. Bu bölümlere ilim adamı ve aynı zamanda Bakanlıklara da uzman statüsünde binlerce kişi istihdam edilmiştir. Yurt dışından özellikle Almanya'dan gelen bu Uzmanlar Sosyal, Şehircilik, Zirai, Bilim, Ticaret ve Ekonomimize önemli katkı vermiş ve aynı zamanda Liberalleşmenin önü de açılmış oldu(Yaşar,2021:4).

Alman Prof. Dr. Fritz BAADE önemli Uzman isimlerin başında gelen Ülkemizde ve Dünya'nın değişik ülkelerinde önemli görevlerde bulunmuş. Tarım Bakanlığında Uzmanlık, Ankara Ziraat Fakültesinde Zirai Ürün Pazarlama dersi vermiştir. Balıkesir Tahirova(Gönen) ilçesinde Türk-Alman Örnek Çiftliğin proje kurulumunda ve Almanya'dan destek sağlamada öncülük etmiştir.Baade'den önce Ülkemizde meyve kurutmalıklar geleneksel yapılmaktaydı. Onun sayesinde modern ambalajlama sistemi ithalatçıların kabul ettiği standartsızlık ile konservecilik gelişerek çiftçiler kazanç sağladı. Baade zorunlu iskana(Enterne) tabi tutulduğu Kırşehir'de Terme)kaplıca kaynağını keşfetmiş. Onun projesini bizzat çizmiş ve hala günümüzde şifa merkezi olarak kullanılmaktadır. Tanıştığı Öğretmen Abdullah Acer'i Almanya'ya göndererek mermer işlenmesinin öğrenmesini sağlamıştır. Abdullah Acer Almanya dönüşü ailesi ile Kuşadası'na yerleşmiş ve mermercilik mesleğini orada icra etmeye başlamıştır. Ailesinden ve yetiştirdikleri ustalarla günümüzde Kuşadası ve Kırşehir'de mermercilik yapılmaktadır. Almanca karşılığı Onyx olan "Alaca Akik Taşı" bulmuştur. Baade Alaca Akik (Hacıbektaş Taşı) işlenmesi için dönemin Kırşehir valisinden bir atölyenin açılması için talepte bulunmuştur. Günümüzde Kırşehir Endüstri Meslek Lisesinde Akik Taşını işleyen Atölye vardır. Prof.Fritz Baade 18 aylık Kırşehir'de kaldığı süre içerisinde yaptığı samimi faaliyetler ve katkılarında dolayı halk onu unutmamış. Türkiye'ye 1958'de yaptığı bir ziyarette gittiği Kırşehir'de kendisine "Fahri Hemşehrilik" verilmiştir. Sonraki yıllarda 1973'te Kırşehir Belediyesinin Meclis kararıyla kaplıcaya giden caddeye "Prof. F.Baade Caddesi" ismi verildi(Yaşar,2021:49-51).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma,1939–1945 yılları arasında Türk ekonomisinde yaşanan dönüşümü, liberalizm–devletçilik eksenindeki kuramsal tartışmalarla birlikte ele alarak savaş ekonomisinin hem yapısal hem de ideolojik sonuçlarını analiz etmeyi amaçlamıştır. Bu açıdan 1939–1945 dönemi, hem devletçi kalkınma paradigmasının en sert biçimde uygulandığı, hem de savaşın yarattığı toplumsal ve ekonomik maliyetler üzerinden 1946 sonrası liberalleşme sürecinin zemininin oluştuğu bir ara evre olarak değerlendirilmelidir.

Savaş ekonomisinin somut aracı olan Millî Korunma Kanunu, liberal ilkeler açısından en kritik dönemeçlerden biridir. Kanun, devletin üretim, tüketim, fiyat, stok ve işgücü üzerinde

kapsamlı yetkilerle hakim olmasına imkân tanımıştır. Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi, çalışmanın ulaştığı en önemli sonuçlardan biri olarak, yalnızca mali araçlar değil, aynı zamanda sosyal mühendislik ve sınıfsal yeniden yapılanma araçları olarak değerlendirilmiştir. Varlık Vergisi, savaş ekonomisi gerekçesinin ötesinde, gayrimüslim sermayeyi tasfiye ederek Müslüman–Türk burjuvazisini güçlendirmeyi hedefleyen Türkleştirme politikalarının bir parçası olarak işlev görmüştür. Toprak Mahsulleri Vergisi ise, aşarın kaldırılmasıyla sağlanmış tarihsel bir kazanımı fiilen geri çevirerek, köylü üzerinde ağır bir aynî vergi yükü oluşturmuş ve küçük üreticiyi zor durumda bırakmıştır. Bu iki vergi, liberal vergi rejiminin genellik, eşitlik ve öngörülebilirlik ilkeleriyle açık bir çatışma içinde olduğu için, savaş sonrası dönemde vergi adaletine ilişkin tartışmaların temel referansı hâline gelmiştir.

Savaş ekonomisinin toplumsal yansımaları, gündelik yaşam araştırmalarıyla da doğrulandığı üzere, gelir dağılımının bozulması, yoksulluğun derinleşmesi, karne kuyrukları, hayat pahalılığı ve “savaş zenginleri” ile “savaş mağdurları” arasındaki uçurumun büyümesi şeklinde kendini göstermiştir. Savaş ekonomisi önlemlerinin, CHP’nin resmi söyleminde “geçici ve olağanüstü” olarak sunulmasına rağmen, fiiliyatta hem kurumlar hem zihniyet yapıları üzerinde kalıcı etkiler bıraktığını göstermektedir. Çok partili hayata geçiş ve Demokrat Parti’nin yükselişi, büyük ölçüde savaş yıllarının karne, narh, olağanüstü vergi ve devletçilik uygulamalarına tepki olarak şekillenmiştir. Bu açıdan bakıldığında, ekonomide uygulanan ‘‘zoraki savaş tedbirleri’’ DP’nin meşruiyet zeminini güçlendiren pozitif bir etki sunmuştur. Ama DP’yi iktidara getiren sebeplerin başında savaş dönemi ekonomik tedbirleri olmasına rağmen 1950-1960 yılları arasındaki yaşanan yüksek enflasyon, dış borç ve moratoryum ilanı ile ekonomik sıkıntıların had safhaya ulaştığını gösteriyor.

Türkiye’de 1939–1945 döneminde uygulanan ve hala günümüzde tartışılan ‘‘zoraki savaş tedbirleri’’ benzer statüdeki diğer “savaş dışı” ülkelerle (İspanya, Portekiz, İsveç) Savaş dışı kalan bu ülkeler de Türkiye benzeri önlemler almışlardır. Hatta savaşta olan ABD, Almanya, Fransa ve İngiltere ve diğer ülkeler çok daha ağır vergilendirmeye gitmişlerdir.

Sonuç olarak, Türkiye’nin savaş deneyimi yüksek ve Milli Mücadele savaşının ‘‘Tekalif-i Milliye’’ gibi ekonomik tedbirlerini yakından bilen 2.Cumhurbaşkanı İsmet İnönü riyasetinde yapılan diplomatik hamlelerle savaşa girmeyerek Ülkemizin yıkıma uğramasını engellemiştir. Türkiye savaş yıllarında, İlk kez Karabük’te Demir-Çelik fabrikasını açmış. İlk kez kendi uçağını motoru ile beraber imal etmiştir. Demiryolları ulaşımı 1944’te Kurtalan’a kadar hizmete açıldı. İlk kez Haliç’te Türk Denizaltısı indirildi. İlk kez Levent’te Eczacıbaşı Türk ilaç fabrikası açıldı. İlk kez Türk Petrol Şirketi kuruldu. Ankara’da Fen Lisesi; Bursa, Denizli, Urfa, Mersin ve Çorum’da Kız Sanat Enstitüleri açıldı. Kıt imkanlarla Savunma,

Sanayi, Ekonomik, Sosyal ve Eğitim alanlarında önemli yatırımlar yapıldı. Cumhuriyet Tarihinde 1945’te ellerinde büyük arazi bulunduran Ağa ve Beylerin tepkilerine rağmen, devrim düzeyinde olan ‘‘Çiftçiye ve Köylüyü Topraklandırma Kanunu’’ile 28 yıl yürürlükte kaldığı sürede 432.117 aileye 22 milyon dönüm toprak dağıtılmıştır.Türk ekonomisi ve liberalizm arasındaki ilişki 1939–1945 yılları arasında yalnızca ‘‘liberalizmin askıya alınması’’ olarak değil, aynı zamanda liberal ilkelerin devletçilik tecrübesi ışığında yeniden düşünülmesine imkân veren tarihsel bir laboratuvar olarak okunmalıdır. Bu eser, savaş ekonomisinin araçlarını, toplumsal sonuçlarını ve ideolojik tartışmalarını birlikte ele alarak, 1946 sonrası liberal ekonomi politikalarına geçişin sadece dış baskılarla değil, içsel toplumsal ve tarihsel dinamiklerle de şekillendiğini ortaya koyar. Böylece 1939–1945 dönemi, Türk iktisat tarihi içinde, hem bir kırılma hem de bir süreklilik halkası olarak konumlandırılmış.

KAYNAKLAR

Arşivler-Süreli Yayınlar

T.B.M.M. Tutanak Dergisi 78. Birleşim, Cilt 22, 1.Oturum, Sayfa 80.Tarih:7.5.1953 Perşembe

Kitaplar, Makaleler, Tezler

Aktar, A. (2000). *Varlık vergisi ve" Türkleştirme" politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ayan, E. (2017). Tek parti döneminde sınaî kalkınma politikalarının gelişimi: ekonomi-politik bir inceleme. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(2), 269-302.

Aydın, M. K. (2019). Millî korunma kanununun hayata geçirilişi (1940) ve Tek parti dönemi uygulamaları. *Fırat University Journal of Social Sciences*, 29(1), 413-428.

Benhür,Ç ve Yüksel,E (2023) 2.Dünya Savaşının gölgesinde Türkiye’de Eğitim ve Öğretim .Selçuk Türkiyat (59) 207-238

Çetin, H. (2007). *İkinci Dünya Savaşı sürecinde Türkiye’nin sosyo-ekonomik durumu (1939-1945)*. [Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi.

Dokuyan, S. (2014). Savaş ekonomisi ve varlık vergisi üzerine bir değerlendirme. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 23-56.

Erdem, Ç., & Erdem, D. F. (2024). Osmanlı İmparatorluğu’nda millî iktisat politikasına geçiş nedenleri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 7(3), 790-802.

Finefrock, M. M. (1981). Laissez-faire, the 1923 Izmir economic congress and early Turkish developmental policy in political perspective. *Middle Eastern Studies*, 17(3), 375-392.

Güçlü, Y. (1999). Turkish-German relations from montreux to the second world war. *The Turkish Yearbook of International Relations*, (29), 49-82.

Hale, W. (2022). Turkey and Britain in World War II: origins and results of the tripartite alliance, 1935–40. In *From Enemies to Allies*. Routledge.

Kılıç, M. (2010). *Cumhuriyet gazetesine göre Türkiye’nin II. Dünya savaşına girişi ve savaşın sonuçları*. [Yüksek Lisans Tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Kızılkaya, R. (2024). *1939-1950 yılları arasında uygulanan iç ve dış ekonomik politikalar*. [Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Metintaş, M. Y. ve Kayıran, M. (2016). 1929 Dünya Ekonomik Krizinin Türk Tarımına Etkileri ve 1931 Birinci Türkiye Ziraat Kongresi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (23), 33-82.

Özteke, F. (2020). *Osmanlıdan Cumhuriyet’e etnosentrik bir din adamı Mehmet Şerafettin Yaltkaya*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Pamuk, ř. (1988). War, state economic policies and resistance by agricultural producers in Turkey 1939-1945. *New Perspectives on Turkey*, 2, 19-36.
- Raico,Ralph .Klasik Liberalizm Nedir? Liberal Düşünce Yıl 16,Sayı 64,Güz 2011, s69-73 . Çeviren:Atilla Yayla
- Sarıçoban, G. (2020) Atatürk Döneminde (1923-1929) Türkiye Ekonomisi s(224). Selçuk Ün. Sos. Bil. Ens. Der. 2020; (44): 222-236 - Tarih / Araştırma -
- şener, S. (2004). İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye’de tarım politikası arayışları. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 73-92.
- Takım, A. (2012). Demokrat parti döneminde uygulanan ekonomi politikaları ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(02), 157-187.
- Temizgül, Ö. F. (2021). İttihat ve terakki hükümeti döneminde liberal iktisat ve milli iktisat politikaları (1908-1918). *Toplum Ekonomi ve Yönetim Dergisi*, 2(2), 38-46.
- Tezel,Y.S.(1982). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi(1923-1950)*. YURT YAYINLARI
- Topçu, E. (2002). *II. Dünya Savaşı döneminde Türkiye ekonomisi (1939-1945)*. [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Üstün, S. (1997). Turkey and the Marshall Plan: Strive for aid. *The Turkish Yearbook of International Relations*, (27), 31-52.
- Yaşar, S. (2021). 1933 Üniversite Reformu Sürecinde Ankara’da Görevli Alman Uzmanlar ve Yaptıkları Çalışmalar. İKSAD Publishing House
- Yılmaz, U. ve Erkutlu, F. (2022). Türkiye’de savaş döneminde karaborsacılığa karşı alınan bir tedbir olarak varlık vergisi. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 86-95.
- Yüceer, S. (2007). *1929 İkinci dünya savaşı sürecinde Türkiye’nin sosyo-ekonomik durumu (1939–1945)*. [Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üniversitesi.
- Yülek, M. A., & Gür, B. (2023). Cumhuriyet’in kuruluş döneminde sanayi politikaları ve sosyal mühendislik. *Türkiye İktisat Kongresi 2023*, 1-19.
- Berzeg Kazım. Liberal Düşünce ve Topluluğu. Yıl 17, Sayı 68, Güz 2012, s. 51-68

Web Kaynakları

TCDD-Demiryolları <https://www.tcdd.gov.tr/kurumsal/demiryollari>

BÖLÜM 6

MİLLİ MÜCADELE VE TEK PARTİ DÖNEMİ GENÇLİK OLAYLARI (1919–1950)¹

Sefa Salih AYDEMİR² , Kürşat KURTULGAN³

¹ Bu çalışma; “Sefa Salih Aydemir, “1960–1980 Arası Türkiye Üniversitelerindeki Öğrenci Olayları İçin Bir Kaynak Olarak Türk Basını (Cumhuriyet- Milliyet Ve Tercüman Gazetesi Örnekleri)” Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Mersin, 2014, Danışman: Doç. Dr. Kadir Ulusoy”, adlı tezin gözden geçirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir.

² Doç. Dr. Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü. Orcid: 0000-0002-4665-3598, saydemir@adiyaman.edu.tr

³ Doç. Dr. Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü, Sınıf Öğretmenliği Anabilim Dalı. Orcid: 0000-0001-6608-5973, kursatk@mersin.edu.tr

GİRİŞ:

Mondros Mütarekesi'nin ardından, İtilaf Devletleri'nin işgallere başlaması üzerine, halk ve aydınların bir kesimi savaşa karşı çıkıp teslim olmayı, diğer kesim durumu kabullenip kurtuluşu zaman içinde gerçekleştirmeyi düşünür iken, öğrencilerin büyük bir kısmı işgal kuvvetlerine karşı direnmeyi savunmuştur (Temel, 1998:9). Yükseköğretim gençliği ile birlikte bazı aydın ve siyasetçilerde mütakere ve işgaller karşısında, kendi bölgelerinin haklarını savunma amacıyla çeşitli girişimlerde bulunuyorlardı. Bu girişimlerin en önemlisi, başta İstanbul olmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinde kurulmuş olan bazı gizli teşkilatlardır.

Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya geçerek, bağımsızlık yanlısı komutanlarla birlikte başlattığı kurtuluş mücadelesi içinde, halk tarafından Anadolu'da kurulan bir dizi cemiyet de önemli rol oynamıştır (Atatürk, 1934:2-4; Polat, 2002:626-636). Bu örgütlerin bazılarının başlangıçtaki faaliyet amacı; kendi bölgelerinin kurtuluşunu sağlamak iken, zamanla gelişen süreç içerisinde Mustafa Kemal Paşa önderliğinde hedef birlikteliğinin sağlanması ile birlikte, tüm ülkenin kurtuluşunu sağlamaya yönelik direnişi başlatmak olmuştur.

Öğrenciler de, askeri açıdan gösterdikleri faaliyetlerin yanı sıra sosyal alanda da mitingler düzenleyerek ve çeşitli bildiriler yayınlarak, işgallere karşı halkın tepkilerini artırma yoluna gitmişlerdir (Taşkesenlioğlu, 2007:186). Milli Mücadele süresi boyunca işgal kuvvetleri ve İstanbul hükümeti, kendilerine karşı gelişen bağımsızlık yanlısı muhalif öğrenci hareketlerini önlemek amacıyla, başta Darülfünun yönetimi olmak üzere üniversite gençliğini kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmışlardır (Kazancıgil, 1999:55-56). Yükseköğrenim gençliğinin Milli Mücadele'nin başlangıcından itibaren çok partili hayata kadar geçen dönem içerisinde, aktif olarak yer aldığı belli başlı olaylar şunlardır;

1. İşgallere Karşı Düzenlenen Mitingler

15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi üzerine; Darülfünunlular, Türk Ocağı üyeleri ile birlikte harekete geçmiş, bu gençlik grupları 19 Mayıs 1919'da İstanbul-Fatih'te büyük bir miting düzenlemişlerdir (Akşin, 2004:316; Akdağ, 2002: 745-755). Bu mitingin ardından İstanbul'un çeşitli yerlerinde, işgali reddeden mitingler düzenlenmiştir. Öğrencilerin düzenlenmesinde ön ayak oldukları çeşitli yerlerde düzenlenen bu mitinglerde, devrin birçok aydını halka hitapta bulunmuştur (Şensoy, 1998:21). Gençlik kuruluşları bir yandan işgaller dolayısıyla mitingler düzenlerlerken diğer yandan da, Mustafa

Kemal Paşa'nın önderliğinde Anadolu'da oluşturulmaya çalışılan kurtuluş hareketine asker ve doktor göndermenin yanı sıra, silah kaçırmakta dâhil her türlü desteği verdiler (Taylak, 1997:120-121).

Kaynak: <http://www.eskiistanbul.net/1158/izmirin-yunanlilar-tarafindan-isgalini-protesto-mitingi-sultanahmet-1919>

2. Darülfünun Grevi

Darülfünun gençliği ve talebe cemiyetlerinin yaptıkları grevler de, Milli Mücadele döneminin önem kazanan konuları arasındadır. 1919–1922 yılları arasında, Osmanlı toplumunun tüm katmanlarında İstanbul hükümeti ve Milli Mücadele taraftarları olmak üzere bir bölünmüşlük durumu yaşanmaktaydı. Bu ortam içinde basın'da ikiye ayrıldı (İnuğur, 1999:337; Güz, 1991:9). Özellikle İstanbul'daki Peyam-ı Sabah, Alemdar ve İstanbul gazeteleri Milli Mücadele'ye muhalif yayınlar yapmaktaydı (Öztoprak, 1989:16-17). İşgal kuvvetleri yanlısı, eski Maarif ve Dâhiliye Nazırı görevlerinde bulunmuş Ali Kemal'in, Kuva-yı Milliye aleyhtarı yazılar yazması ve Darülfünun'da görev yapan bazı hocaların Milli Mücadele'yi hedef alan konuşmaları Darülfünun gençliğinin tepkisini çekmekteydi (Özsoy, 1998:39; Aydın, 2011:9-10; Siler, 1995). 29 Mart 1922 yılında Rıza Tevfik Bey'in verdiği bir konferansta ileri sürdüğü fikirler öğrenciler arasında büyük rahatsızlık yarattı (Gürkan, 1971:15-16; Hatipoğlu, 2000:76).

Konferans sonrası öğrenciler aralarında toplanarak, Müderris Ali Kemal, Muallim Barşamiyan, Rıza Tevfik, Hüseyin Danış ve Cenap Şahabettin'in üniversiteden çıkartılmasının istendiği bir bildiri hazırlayarak Fakülte Reisi İsmail Hakkı Bey'e (Baltacıoğlu) iletiler (Gürkan, 1971:17-18; Özdemir, 2003:83). Bildiride; ***“1- Türk Darülfünununu, Türk Milletinin ahlak ve ilim müessesesi bilen Edebiyat Medresesi talebesi kendi samimi varlığı arasında manevi heyecanların zevkinden mahrum, İstiklal,***

kudsiyet ve milliyet hislerine yabancı ve muhacim şahısları görmekle mütecellimdir. 2- Darülfünun gençliği memleketin vicdanı ammesince esasen mahkûm edilmiş bulunan, fakat her nasılsa ahlak ve irfan ocağına sokulmuş olan bu efendilere karşı nefret ve istikrahını beyan eder. 3- Kongreden müntehap bir hey'et, müderris Cenap Şahabettin, Ali Kemal, Rıza Tevfik, Hüseyin Daniş, ve Muallim Barsamıyan beylere bu kararı tebliğ ile kendilerini istifaya davet ettiğini ve talebenin ilim ve irfan namına değil, alelade bir vatandaş sıfatıyla dahi kendileriyle münasebette bulunmıyacaklarını ilan eder.(...)” şeklinde düşüncelerini ifade etmişlerdir.

İsimleri geçen hocaların Darülfünun’dan uzaklaştırılınca kadar derslere girmeyeceklerini ilan ettikleri bildiri ile birlikte, Eylül ayına kadar devam edecek olan ve Türk üniversite tarihine geçecek ilk boykot olayı Darülfunun’da başlamış oldu (Kabacalı, 2007:63; Aydın, 2011:9). Darülfunun boykotu; yönetmelik değişiklikleri yapılarak, sözü geçen hocaların üniversiteden ilişkilerinin kesilmesi sonucu, grev nedeniyle kapalı olan okulda derslerin tekrar başlamasıyla sona ermiştir (Gürkan, 1999:49-52; Arslan, 2004:73).

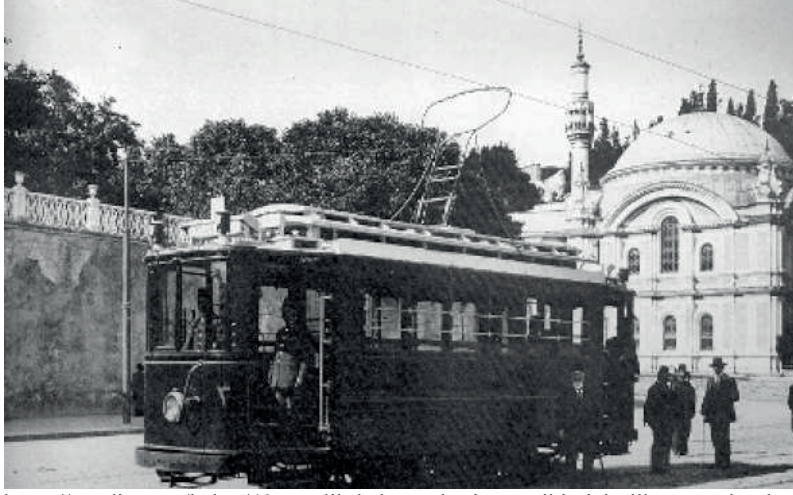
Kaynak: <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/darulfunun#gallery-2>

3. Tramvay Şirketi Protestoları

Cumhuriyet’in ilk yıllarında İstanbul’da toplu taşıma alanında faaliyet gösteren tramvaylar, Belçikalıların imtiyaz sahibi oldukları İstanbul Tramvay Şirketi tarafından yönetilmekteydi (Kabacalı, 2007:72-73). İstanbuldaki diğer ulaşım araçlarında öğrencilere fiyat indirimini uygulaması yapılmasına rağmen, bu şirketin işletmelerinde herhangi bir indirim uygulanmamaktaydı (Akşam, 16.11.2024). Bu durum üzerine Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) önderliğinde başlatılan kampanya ile öğrenciler bu şirkete ait tramvaylarda yarı ücret vermeye başladılar (Vakit, 16.11.2024).

Şirketin indirimi kabul etmemesi ve indirimli tarifieden ücret ödemek isteyen üç öğrencinin önce darp edilmesi, sonrasında da polis tarafından iki tıp öğrencinin ve bir gazetecinin silahla yaralanması üzerine öğrenciler büyük bir tepki yürüyüşü düzenlediler (Tanin, 16.11.2024). 16 Kasım 1924 tarihinde düzenlenen yürüyüş esnasında bazı öğrencilerin yaralanması üzerine öğrenciler şirketin merkezine zorla girilerek tahrip ettiler. Olaylar üzerine Belçikalı şirketin genel sekreteri; *“Linç Kanunu dünyanın hiçbir yerinde cari değildir. Şirketin kuvvet ve cebir karşısında itaat edeceğini zannetmek hatadır. Talebenin galeyanından şikâyet etmek istemiyoruz. Biz burada bir kanunu müdafaa ettik. Bizi endişeye düşüren mesele maddi zarar değil, manevi zarardır. Türkiye’nin ecnebi sermayeye ihtiyacı vardır. Bu sermaye ise ancak Türkiye’de istikrarlı bir vaziyet hâsıl olduktan sonra gelebilir. Bu hadiseler arzu edilen istikrarın Türkiye’de mevcut olmadığını gösterir ki, takdirde ecnebi sermayeyi getirmek hatadır”* diyerek yaşanan olayları şiddetli bir şekilde eleştirir (Taylak, 1997:129). Cumhuriyet döneminin ilk öğrenci protestosu olan bu olayların temel nedeni; Osmanlı Devleti döneminde elde ettikleri her türlü kapitülasyon haklarının, yeni kurulan devlet döneminde, yeni yapılan antlaşmalara rağmen devam etmesini isteyen yabancı menşeli şirketlere karşı tepki olarak da yapıldığı söylenebilir (Taylak, 1997:126).

Olaylar üzerine açılan soruşturma sonucu İstanbul Darülfünun Reisi İsmail Hakkı Bey (Baltacıoğlu) görevinden alınmıştır. Olaylar hakkında İsmail Hakkı Bey ise; *“Çarşamba sabahı üç Tıbbiyeli talebenin tramvaya nısıf ücret vermek istemesi üzerine zuhur eden hadiseden beni polis müdürü haberdar etti. Beş, on dakika sonra olay yerine gittim. Talebenin isteğinin meşru olduğunu gördüğüm için vaktiyle şirket nezdinde teşebbüste bulunmayı lüzumlu addettim. Ve şirket merkezine, selahiyettar bir memuru Darülfünun’a göndermesini bildirdim. Gelen memurla yarım saat kadar görüştim. Her memlekette Darülfünun talebesine bu gibi kolaylık gösterilmesinin tabii olduğunu ve bu kolaylığın şirket tarafından memleket gençliğine bir hizmet teşkil edeceğini ve bilahare zuhur edebilecek herhangi bir vak’a sebebiyle bana vaki olacak müracaatı kabul etmeyeceğimi, çünkü bu talebenin haklı olduğuna benim de kanaatim bulunduğumu söyledim. Bunun üzerine şirket tarafından derhal kolaylık gösterileceğini ümit ediyordum. Maalesef böyle olmadı.”* demiştir (Taylak, 1997:126-127; Şensoy, 1998:28-29). Yaşanan hadiseler sonrasında; öğrencilerin maddi yetersizliği nedeniyle olayların başladığı göz önüne alınarak, dağıtılmak üzere para gönderilmiş, olayların bir daha tekrar etmemesi amacıyla okulun disiplin hükümlerinde yeni sert düzenlemeler yapılmıştır (Taylak, 1997:129).

Kaynak: <https://onedio.com/haber/40-paralik-hak-cumhuriyet-tarihimizin-ilk-ogrenci-cylemi-978160>

4. Vagon-Li Olayları

Cumhuriyet gazetesinin 24 Şubat 1933 tarihli sayısında çıkan bir habere göre (Cumhuriyet, 24.02.1933); Uluslararası Fransız yataklı vagon şirketinin (Vagon Lits) Beyoğlu şubesinde, şirketin Türkiye temsilcisi M. Jannoui, şubede görevli memur olan Necati Bey'in telefonlara Türkçe cevap vermesine kızarak Türkçe ve Türkleri aşağılan sözler kullanarak hakaret ettiği ve bununla da yetinmeyerek Necati Bey'in işine son verdiği haberi verilmekteydi (Milliyet, 26.02.1933; Halıcı, 2007:64).

Basına yansıyan bu haber üniversite öğrencileri üstünde büyük bir infial yarattı (Vakit, 26.02.1933). Öğrencilerin çeşitli protestolara hazırlandığını haber alan müderris Tahir Bey ortamı sakinleştirmek için çaba gösterdiysede başarılı olamadı (Cumhuriyet, 26.02.1933; Halıcı, 2007:67). Öğrenciler kalabalık halinde şirket merkezinin bulunduğu bina önünde toplanarak miting yaptılar. Miting esnasında gençler ***“Bu memlekette Türk ve Türkçe hâkimdir”, “Yaşasın Türkiye, Yaşasın Türkçe, Yaşasın Milli Dilimiz”*** şeklinde sloganlar atarak şirketin bürosunu dağıttılar (Son Posta, 16.02.1933). Miting sonrası olaylara katılan öğrencilerden bazıları karakola götürülmüş, ifadeleri alındıktan sonra salıverilmişlerdir (Akşam, Hakimiyet-i Milliye, 27.02.1933).

Kaynak: <https://www.evrensel.net/haber/106351/cumhuriyetin-ilk-ogrenci-eylemi-wagon-lits-protestosu>

5. Razgrad Olayları

Yeni kurulan Cumhuriyet'in uluslararası arenada barışçıl bir politika izlediği 1930'lu yıllarda Bulgaristan ile de dostane ilişkiler kurulmuştu. Ancak 16 Nisan 1933 tarihinde Bulgaristan'daki Müslüman ahalinin çoğunlukta olduğu Deliorman bölgesinde yer alan Razgrad kasabasında, çoğunluğunu Jimnas (Lise) öğrencilerinin oluşturduğu, ellerinde kazma ve balta olan bir grup, kasabada bulunan Müslüman mezarlığına gece girerek önce bekçinin kulübesini yakmışlar, daha sonra buradaki Demir Baba Türbesiyle birlikte bazı mezarları tahrip etmişlerdir (BCA, 30.10.0.0/241.630.35./9/9/1933; Çavdar, 1983:329). Müslüman halk olayı Bulgar makamlarına zamanında bildirmelerine rağmen, yetkili merciler tarafından göstericilere karşı herhangi bir müdahalede bulunulmadı (Akşam, 21.04.1933). Bulgaristan'da yaşanan bu hadise, birkaç gün sonra gazetelere yansısıyla Türk kamuoyu da olaydan haberdar olur.

Olayın duyulması ile birlikte Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) yönetim kurulu tüm öğrenci birliklerine çağrıda bulunarak toplantı düzenleme kararı alındı. Toplantı sonunda olayı protesto etmek amacıyla büyük bir miting düzenlenmesi kararı alındı (Cumhuriyet, 20.04.1933; Kabacalı, 2007:76). Milli hassasiyeti yüksek üniversite gençliğinin almış olduğu büyük çaplı miting yapma kararı karşısında, protesto girişiminden haberdar olan yetkili merciler mitinge engel olmak istediler. İstanbul valiliği MTTB'nin miting izin yazısına olumsuz cevap verdi (Milliyet, 21.04.1933).

MTTB'nin liderlik ettiği üniversite öğrencileri, resmi makamların miting yapmalarına izin vermeyeceklerini bildirmelerine rağmen 20 Nisan 1933 tarihinde küçük gruplar halinde Maçka'da bulunan Bulgaristan Konsolosluğu'nun önünde toplanmaya başladılar (Cumhuriyet, Son Posta: 21.04.1933). Burada MTTB Başkanı olan A. Tevfik İleri bir konuşma yaptıktan sonra topluluk, küçük gruplar halinde Bulgar mezarlığında tekrar birleşerek mezarlığa zorla girmişler, ancak burada mezarlara zarar vermek yerine çelenk bırakarak dağılmışlardır (Cumhuriyet, 21.04.1933).

Razgrad olaylarına kadar iktidarın himayesi veya yönlendirmesi ile gerçekleşen daha önceki öğrenci hareketlerinden farklı olarak ilk kez amaç-hareket birliğinde farklılaşma olmuştur. Hükümet Razgrad olayları nedeniyle yapılmak istenen miting hazırlığı faaliyetlerinden rahatsız olmuştur. Bu nedenle resmi makamlar, ilk andan itibaren protestoların bitmesine kadar geçen zaman dilimi içinde gerçekleşen olayları engellemek için öğrencilere karşı sert polisiye tedbirler almaktan geri durmamışlardır (Çavdar, 1983:329-330; Taylak, 1997: 160-163).

Kaynak: <https://www.tercuman.com/analiz/1933-razgrad-olaylari-balkan-paktina-karsi-bir-pusu-mu-687>

6. Tan Gazetesinin Tahribi Olayları

İstanbul'da yayımlanmakta olan ve Tek Parti hükümetinin dış politikasına karşı muhalif kimliğiyle ön plana çıkan Tan gazetesi, II. Dünya Savaşı boyunca Almanya karşıtı ve Sovyet yanlısı yayınlarda bulunmuştu (Sertel, 1977:215-216). Savaş sonunda da ülke içerisinde Sovyet sempatisi oluşturmaya yönelik yayınlarına devam eden gazete özellikle dünya savaşı sonrası ülke içinde sağ akımların artması üzerine, milliyetçiliğin ağır şekilde eleştirildiği yazılar yayımlanmaya başlandı (Sertel, 1977:215-216; Yanatma, 2003:96-98).

Tan gazetesinin sahibi ve yazarı olan Sabiha Sertel ve eşi Zekeriya Sertel'in başını çektiği gazete yazarları, hükümetin günlük politikalarını, Batı yanlısı tutumunu ve bu durum karşısında diğer gazetelerin ses çıkarmadığı yönündeki eleştirel yazıları üzerine CHP yöneticileri ve bazı gazetecilerin sert tepkisini üzerine çekti (Sertel, 2002:228; Topuz, 2011:180-181). Tan gazetesine karşı özellikle Tasvir gazetesinden Peyami Sefa ve Tanin'den Hüseyin Cahit Yalçın'dan sert eleştiriler yöneltilmekteydi. Hüseyin Cahit Yalçın'ın Tanin gazetesindeki (04.12.1945) "Kalkın Ey Ehl-i Vatan" adlı yazısında; *"(...) Kalkın Ey... Ehli vatan!... Mücadele başlıyor. Ve başlamak lazımdır. Çünkü en azgın ve insafsız bir propagandanın Türk vatandaşlarının ruhuna her gün en yakıcı, yeis verici, ümit kırıcı bir propaganda zehirini dökmesine müsaade edemeyiz. Bir vatan sahibi olmak, bu vatanın içinde hür ve müstakil yaşamak isteyen her Türk bu propagandaya karşı koymaya mecburdur.(...) Bunları susturmak için, cevap hükümete düşmez. Söz, eli kalem tutan gazetecilerin ve hür vatandaşlarıdır"* sözleri ile mücadeleye çağırdığı üniversiteli gençler arasında bu yazı elden ele dolaştırılmış, okulun duvarlarına asılmıştı (Erbaba, 1999:36; Darendelioğlu, 1977:159-160).

Haddizatında bir gece önce CHP İstanbul İl Başkanlığının bazı yöneticileri, üniversite öğrencilerinin kaldığı yurtları dolaşarak, onlardan Tan gazetesi aleyhine protesto yürüyüşü yapmalarını istemişlerdi (Kabacalı, 2007:96; Topuz, 2011:181-182). Parti yöneticileri ve gazete yazarlarınca motive edilen binlerce öğrenci, 4 Aralık 1945'de ellerinde Atatürk ve İnönü resimleri ile birlikte İstanbul Üniversitesi'nin Beyazıt yerleşkesinden yürüyüşe geçti (Tanin, 05.12.1945). Binlerce öğrenci, sırasıyla komünizmi savunan kitapların basıldığı Cağaloğlu'ndaki ABC Kitabevi'ni, Tan gazetesini ve aynı çizgide yayın yaptıklarına inandıkları La Turquiye ve Yeni Dünya gazetelerinin binalarını ve matbaa makinalarını tahrip ederler (Ulus, Vakit, Akşam, Vatan, 05.12.1945).

Gazetelerin tahrip edilmesi sonrası Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Asım Tınaztepe imzasıyla yayınlanan bildiride (Akşam, 05.12.1945); **“Dün 4.12.1945 Salı günü üniversite öğrencilerinin bir kısmı, iki matbaa ile birkaç kitabevine taarruz etmişler ve bu hareketlerine mani olmak isteyen hükümet ve inzibat kuvvetlerini dinlemeyerek tasarladıkları suçu işlemişlerdir. Bunlar Hakkında derhal takibat ve tahkikat başlamıştır. Bu çok müessif hadiseye katiyen müsamaha edilmeyecektir. Bu ve benzeri hareketlerin şiddetle karşılık göreceği ve bu gibi kitle toplantılarının yasak edilmiş bulunduğunu beyan ve ihtar ederim”** şeklinde eylemcileri sert bir şekilde uyarmasına ve olaylara karışan suçluların hemen yakalanarak cezalandırılacağına söylenmesine rağmen, öğrencilerden herhangi bir tanesi hakkında dava açılmadığı gibi Sabiha ve Zekeriya Sertel, olayların sorumlusu olarak tutuklanmış ve 4 ay hapisanede kalmışlardır. Serteller serbest kaldıktan sonra gazeteyi kapatmakla kalmayıp, ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır (Kabacalı, 2007:196-197; Topuz, 2011:184; Taylak, 1997:207-208).

<https://journos.com.tr/tan-gazetesi-baskini-olay>

7. Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Hadisesi

Üniversiteler ile iktidarlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar ve çatışmalar da, bu döneme damgasını vuran bir diğer konudur. İktidarlar ve egemen gruplar, bu dönemde, kendi ideolojilerine ters düşen, başta sosyal bilimlerdeki öğretim üyeleri olmak üzere, bilim adamlarına karşı bir tutum izlemişlerdir. Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi olayları (1945–1948), bu durumu en iyi yansıtan örneklerden biridir. Ankara DTCF olaylarında, üniversite öğrencileri, basın ve bazı meslektaşları tarafından hedef gösterilen bazı öğretim üyelerini protesto etmişlerdir (Batur ve Aslıtürk, 2007:198-200).

Fakülte öğretim üyelerinden Doğent Behice Boran, Doğent Niyazi Berkes ve Pertel Naili Boratav'ın, solcu oldukları ve sosyalizm propagandası yaptıkları yönündeki yazılar üzerine, bu öğretim üyeleri 1945 yılında Milli Eğitim Bakanlığı bünyesine alındılar. Ancak bu atama kararının Danıştay tarafından bozulması üzerine, fakülteadaki asli görevlerine geri döndüler (Arslan, 2004:187).

Bu olaylar tarihimize, bilim adamlarının, yazarların, devlet adamlarının ve öğrencilerin içine karıştıkları, siyasal ve bilimsel etik sapma dönemi olarak eğitim tarihimize geçmiştir. Bu duruma zemin hazırlayan ise; soğuk savaşla bağlantılı olarak ülke kamuoyunda Sovyet düşmanlığının artması sonucu, özellikle üniversite gençliğinin kızıl-komünizm tehlikesi propagandaları ile negatif şartlandırılmasıdır (Ertekin, 2008:237-238).

Atatürk ve Tek Parti dönemindeki öğrenci olayları, temelindeki heyecan faktörüyle, öğrencilerin kendi sorun ve gereksinimlerinden çok, genel ve milli sorunlar üzerinde yoğunlaşma olarak dikkat çekmektedir. Öğrenciler, bu dönemde kendi sorunlarının çözümü ve gereksinimlerinin karşılanması konusunda, söz konusu olabilecek faaliyetlerde bulunmazken; devrimlerin yerleşmesi, yabancı şirketlerin milli değerlere saygıya zorlanması, yabancı okulların kapatılması, yabancıların Türkler'e yaptıkları zulümlerin protesto edilmesi gibi, bazen dış politika konusu olan olayları da protesto ve mücadeleler sergilemişlerdir. Öğrencilerin karıştığı olayların görünürdeki nedenleri ne olursa olsun, genel olarak bakıldığında, yabancı sermayeye karşı gerçekleştirilen eylemler olduğu görülür. Devletin öğrenci olayları karşısında sessiz tutum takınması, çeşitli yorumlara yol açmıştır (Şensoy, 1998:157-159).

Atatürk döneminde ayrıca; devletin resmi ideolojisine egemen konumda olan ve öğrenci olaylarında en etkin duygu olarak benimsenen milliyetçilik, 1944 yılına dek sürmüştür. Milliyetçi öğrenciler, bu tarihten sonra, günün dış politik dengelerin değişmesi ve bunun iç politikaya yansımaları nedeniyle, gizli örgüt kurdukları gerçeğiyle Irkçılık-Turancılık suçlamasıyla gözaltına alınmaya başlamıştır (Sefercioğlu, 2009:3; Erbaba, 1999:141).

Öğrenci olaylarında görülen devlet politikasındaki alternatifsizlik, Atatürk'ün bir denge unsuru olarak hayatta kaldığı sürece devam etmiştir. Bu noktada, öğrencileri diğer toplumsal çevrelerden ayıran etken samimiyetleri olarak ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de öğrenciler resmi ideolojiyle paralel, herhangi bir çıkar gözetmeden, amaçlarını maskeleymeden açık bir şekilde, milli duyguları önceleyerek hareket etmişlerdir. Atatürk ile ilgili konularda

her zaman hassas olan Türk üniversite gençliği, 1938 yılında onun ölümünün ardından çeşitli yerlerde toplanarak, eserlerini yaşatmak için söz vermişlerdir.

Bu dönemde, öğrenci ve okul sayısının azlığı, duyarlı ve etkin bir teşkilatlanmayı kolaylaştırmıştır. Tek parti modeli, öğrenci dernekleşmesinde de etkili olmuş, her okul veya fakülte kendi derneğine sahip olmakla beraber üniversite genelinde Milli Türk Talebe Birliği, bazen hükümetin tepkisini çeken faaliyetlerine rağmen, alternatifi olmayan çatı öğrenci kuruluşu olmuştur (Şensoy, 1998:160-161).

Kaynak: <https://yurtsever.org.tr/2022/hafiza-i-beser-11-ocak-1948-komunist-olduklari-gerekcesiyle-ogretim-uyeleri-dtcfden-ihrac-edildi-479426/>

SONUÇ:

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, özellikle Meşrutiyet döneminde, üniversite öğrencileri bazen sistemi sorgulayan ve değişmesi için çeşitli gizli faaliyetlerde bulunanlar arasında, bazen de özellikle savaş dönemlerinde ulusal bilincin geliştirilmesinde en önemli rolü oynayanlar arasındadırlar. Özellikle Milli Mücadele döneminde üniversite öğrencileri, vatan savunmasında en önde yer alan kesimlerden birisidir. Öte yandan, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren öğrenci örgütlerinin faaliyetleri incelendiğinde, provokasyona açık ve kolay yönlendirilebilir olması, iktidarlar tarafından rahatlıkla manipüle edilebilmeleri, amaçlarının, günübürlük ve belirsiz olması gibi konular nedeniyle farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Milli Mücadele esnasında aktif bir şekilde mücadele eden üniversite öğrencileri, yeni kurulan Cumhuriyetinde en büyük destekçilerinde biri olurlar. Yeni kurulan devletin oturtmaya çalıştığı yeni ideolojik anlayışı hemen benimseyen öğrencilerin, 1950'ye kadarki tepkisel

eylemlerinin en büyük motivasyon kaynağı, milliyetçi hassasiyetlerdir. Yabancıların işletmekte olduğu ve aynı tartışmasız imtiyazlarını devam ettirmek isteyen tramvay şirketi protestoları ile Türkçeye hakaret etmesi ile gelişen Vagon-Li olayları ve Bulgaristan'daki Razgard Mezarlığına yapılan saldırı karşısında verilen aşırı tepki, bunun en büyük göstergesidir. Bu olaylar esnasında öğrenci örgütleri genelde devlet yetkilileri tarafından desteklenir iken, izin verilen sınırları biraz aşmaları halinde Milli Türk Talebe Birliği örneğinde olduğu gibi hemen kapatılarak cezalandırılırlar. Devlet ideolojisi ve onu temsil eden tek parti hükümetinin aleyhinde bir yayın politikasına sahip Tan Gazetesi'nin basılması veya DTCF Hadisesi gibi, egemen güçlerin sınırlarını çizdiği fikir hayatının dışında faaliyet gösteren kişilere yönelik bastırma girişimlerinde, üniversite öğrencileri verilen görevi yaparlar.

Özellikle 1945 sonrası homojen bir yapı göstermeyen gençlik hareketlerine katılanların oluşturduğu gruplar, baskıcı düzene karşı olmak konusunda hemfikir davranmışlardır. 1960'lara kadar üniversite öğrenci örgütleri genelde etkisiz, güdüm altında ve herhangi bir itici gücü olmayan kuruluşlardır. Bu durum 1959 yılından itibaren değişmeye başlar. Muhalif siyasi partilerin de desteğini alan bazı öğrenciler, DP Hükümetine karşı büyük bir mücadeleye girerler. Özellikle 27 Nisan 1960'da İstanbul Üniversitesi'nde başlayarak kısa sürede diğer illere yansıyan öğrenci gösterileri sonucunda oluşan siyasi istikrarsızlık neticesinde 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi gerçekleşir. Bu olaylar esnasında aktif olan ve kendilerindeki gücün farkına varan öğrenci örgütleri, 12 Eylül 1980'e kadar siyasi gündemin belirleyicisi ve yönlendiricisi olmak istemişlerdir.

KAYNAKÇA:

- Akdağ, Ö. (2002). İstiklal Savaşı'nın İlk Safhasında Mitingler (Kasım 1918-Haziran 1919). Güzel H. C. (Ed). Türkler, İçinde. (Cilt No,15.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 745-755.
- Akşın, S. (2004). İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I-II. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Arslan, A. (2004). Kısır Döngü, Türkiye'de Üniversite ve Siyaset (1869–2004). İstanbul: Truva Yayınları.
- Atatürk, M. K. (1934) Nutuk, Cilt I, İstanbul: Devlet Matbaası.
- Aydın, M. (2011). “40 Paraya Millileştirme”, Aksiyon, [Http://Www.Aksiyon.Com.Tr/Aksiyon/Haber-2042-40-Paraya-Mi-Ll%C3%Aelestirme.Html](http://www.Aksiyon.Com.Tr/Aksiyon/Haber-2042-40-Paraya-Mi-Ll%C3%Aelestirme.Html) (11.05.2022)
- Aydın, M. K. (2011). Milli Mücadele Dönemi İstanbul Öğrenci Hareketleri (1918–1922), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Batur, S., Aslıtürk, E. (Ed.). (2007). Muzaffer Şerif'e Armağan, Muzaffer Şerif'ten Muzafer Sherif'e. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çavdar, T. (1983). Cumhuriyet Döneminde Gençlik. Belge, M. (Ed). Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İçinde. (Cilt No, 3). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Darendelioğlu, İ. (1977). Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri. İstanbul: Toker Yayınları.
- Erbaba, İ. (1999). İnönü Dönemi Öğrenci Olayları (1938–1950). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Ertekin, C. “Cumhuriyet Döneminde Üniversite, Bilim ve Etik”, Anadolu Kardiyoloji Dergisi, Cilt:8 (3).
- Gürkan, K. İ. (1971). Darülfünun Grevi, Basım Yeri Yok: Garanti Matbaası;
- _____ (1999). “Darülfünun Grevi Milli Mücadele Günlerinde İstanbul Üniversitesi Talebesinin Galeyanı”, Tıp Tarihi Araştırmaları, Sayı 8, Ed. H.Hatemi, A.Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yay.
- Güz, N. (1991). Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927). Ankara: Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksekokulu Matbaası.
- Halıcı, Ş. (2007). Vagon Li Olayı: Türkçeye Yapılan Hakarete Basının ve Gençliğin Tepkisi. Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi, 6-11, 64.
- Hatipoğlu, M. T. (2000). Türkiye Üniversite Tarihi. Ankara: Selvi Yayıncılık.
- İnuğur, M. N. (1999). Basın Yayın Tarihi. İstanbul: Der Yayınları.
- Kabacalı, A. (2007).Türkiye'de Gençlik Hareketleri. İstanbul: Gürer Yayınları.

- Kazancıgil, A. (1999). Mondros Mütarekesinden Büyük Millet Meclisi Kuruluncaya Kadar Geçen Sürede İstanbul Üniversitesi (30 Ekim 1918-23 Nisan 1920). Tıp Tarihi Araştırmaları, 8.
- Özdemir, H. (2003). Ulusun Direnişinde Üniversitenin Rolü. İzmit: Kocaeli Üniversitesi Yayınları.
- Özsoy, Osman. (1998). Milli Mücadele Yıllarında İstanbul Olayları. Türk Dünyası Tarih Dergisi, 139, 39.
- Öztoprak, İ. (1989). Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele. Ankara: TTK Yayınları.
- Polat, N. H. (2002). Milli Mücadele’de Sivil Direnişin Kökenleri: Müdafaa-ı Milliye Cemiyetleri (1913-1919). Güzel H. C. (Ed). Türkler, İçinde. (Cilt No, 15.). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. 628-636.
- Sefercioğlu, N. (2009). 3 Mayıs 1944 ve Türkçülük Davası. Ankara: Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları.
- Sertel, Y. (2002). Susmayan Adam. İstanbul: Cumhuriyet Kitap Kulübü.
- Sertel, Z. (1997). Hatırladıklarım. İstanbul: Gözlem Yayınları.
- Siler, A. (1995). “Darülfünun’un Kurtuluş Savaşı ve İnkılaplara Bakışı”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt XI, Sayı 31, Ankara, 1995.
- Şensoy, T. (1998). Atatürk Dönemi Öğrenci Olayları (1918–1938). Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Taşkesenlioğlu, M. Y. (2007). Milli Mücadele Döneminde Gençlik Teşkilatları. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Taylak, M. (1997). Türkiye’de Öğrenci Hareketleri. İstanbul: Hamle Yayınları.
- Temel, M. (1998). İşgal Yıllarında İstanbul’un Sosyal Durumu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Topuz, H. (2011). II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yanatma, S. (2003). 4 Aralık Tan Baskını ve Basının Bakışı. Toplumsal Tarih, 118. 96-98.
- Akşam, 16.11.2024; 27.02.1933; 21.04.1933; 05.12.1945.
- Cumhuriyet, 24.02.1933; 26.02.1933; 20.04.1933; 21.04.1933.
- Hâkimiyet-i Milliye, 27.02.1933.
- Milliyet, 26.02.1933; 21.04.1933; 21.04.1933.
- Son Posta, 16.02.1933; 21.04.1933.
- Tanin, 16.11.2024; 04.12.1945; 05.12.1945.

Vakit, 16.11.2024; 26.02.1933

BCA, 30.10.0.0/241.630.35./9/9/1933.